

Osmanlı'da Vergi İndirim Talepleri, Müzakere ve Uzlaşma (1648-1687)

Tax Deduction Requests, Negotiations, and Consensus in the Ottoman Empire (1648-1687)

Murat Tuğluca*

*Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye

ORCID: M.T. 0000-0002-4472-1059

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Murat Tuğluca,
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye

E-posta/E-mail: tugluca@gmail.com

Başvuru/Submitted: 22.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 05.06.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 13.06.2023

Kabul/Accepted: 20.06.2023

Atıf/Citation:

Tuğluca, Murat. "Osmanlı'da Vergi İndirim Talepleri, Müzakere ve Uzlaşma (1648-1687)." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 80 (2023): 115-147. <https://doi.org/10.26650/iutd.2023000>

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, IV. Mehmed döneminde Osmanlı'da vergi indirim taleplerine karşı merkezin politikasını açığa çıkartmaktır. Bu maksatla Osmanlı Arşivindeki konuyla ilgili dilekçeler, arzlar ve bazı mali kayıtlar incelenmiştir. Başvuru sahiplerinin fakirlik, nüfusun azalması, kıtlık, pahalılık ve hatalı kayıt gibi gerekçeler öne sürerek indirim talebinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Merkez, gelen başvurular hakkında mali kayıtları inceleyerek, başvurularda belirtilen hususları yerinde teftiş ettirerek ya da yeni tahrirler yaptırarak karar vermiştir. Çalışmada birkaç istisna dışında neredeyse tüm indirim taleplerinin tam ya da kısmen kabul edildiği tespit edilmiştir. İndirimlerin bir kısmının ise talep edilen indirim miktarının başkalarının üzerine yüklenmesi suretiyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Anahtar sözcükler: IV. Mehmed, yüksek vergi, avarız hanesi, cizye, dilekçe hakkı

ABSTRACT

The objective of this study is to reveal the governmental policy toward tax deduction demands in the Ottoman Empire during the reign of Mehmed IV. For this purpose, the study examines some relevant petitions, arzs [submissions], and financial records found in the Ottoman Archive. Applicants were found to request discounts on the grounds of poverty, depopulation, scarcity, expensiveness, and faulty registration. The government made decisions regarding incoming applications by examining financial records, conducting on-site inspections of the issues raised in the applications, or using the new tahrir [census]. The study found that, with a few exceptions, almost all requests for deductions were granted in full or in part. Some deductions were understood to have been provided by charging the amount of the requested reduction to others.

Keywords: Mehmed IV, high tax, household tax, poll tax, right to petition

Extended Abstract

This study attempts to reveal the governmental policy toward tax deduction requests in the Ottoman Empire. For this purpose, the study has chosen the reign of Mehmed IV (1648-1887) as an example and analyzed the petitions, *arz*s [submissions] and financial records from this period. Requests for deductions were generally related to cash taxes such as *avariz* [drifter] and *jizya* [non-Muslim tax]. While some applicants submitted their deduction requests directly to the *Divan-ı Hümayun*, a significant number used intermediaries, with *qadis* being most frequently encountered in the role of intermediaries. In addition, *dirlik* [fief] owners, provincial officials, and administrators of some foundations acted as intermediaries to protect the inhabitants of the villages under their control.

The complainants put forward various grounds in almost all tax-deduction applications, with poverty and inability to pay being the most common. The most frequently used argument for inability to pay was population decline. Various reasons were found for population decline in a settlement, with documents mostly mentioning desertion (i.e., abandonment of villages). The main reason for abandonment was the burden of taxes. Excessive deaths from diseases such as the plague were another reason for population decline. The complaints about population decline in relation to taxes were related to the lump sum taxation. The fact that some taxpayers of collectively paid taxes had fled or died increased the tax burden of those left behind. Therefore, those who remained demanded that the tax burden of those who left be cancelled. For the same reason, Islamization within a non-Muslim community became a problem for *jizya* taxpayers. When the *jizya* was collected as a lump sum, the tax burden of those who had converted to Islam was transferred to the remaining non-Muslims. Non-Muslims who wanted to correct this situation demanded a deduction.

Other arguments for deductions included famine, high costs, and war. These were grounds for deductions as they reduced the ability of the population to pay taxes. Erroneous census registration was another reason for a deduction demand. Some of the scribes involved in determining taxes either intentionally or unintentionally recorded more taxes than the population could pay. In this case, the residents who were unable to pay demanded a deduction. In addition, the implementations of new taxes in contravention of previous exemptions were another justification for the deduction. When demanding a deduction on the grounds listed so far, residents would also use the threat of desertion, the only device at their disposal to increase their bargaining power. In an economy based on agriculture, the abandonment of land is a hit to the most important pillar of the economy. This threat seemed to carry risks that the central government could not afford to take. Aware of this, residents frequently used the threat of desertion after listing their reasons for a deduction.

The government developed two main methods in its decision-making process in response to tax deduction demands. The first was to examine the records held by the finance bureaucracy.

The second was to conduct an on-site investigation or a recount to determine whether the grounds in the applications reflected reality. Following these reviews and investigations, four types of responses to the requests were provided. The first was to accept the full amount of the deduction requested. The second was to grant a lesser amount of the deduction than was requested. The third was to shift part of the tax burden of those claiming a deduction onto others. With this method, the Treasury did not suffer any loss of revenue. Although the application did not look like a deduction, it was in fact a deduction for those who applied. For others, it meant more taxes. This transfer was of course based on the other party's ability to pay. The fourth type of response to a deduction request was rejection. Although very rare, the government did sometime reject a deduction request. The government could also reduce taxes without any public demand for a deduction. Various officials in the provinces would inform the central bureaucracy about the people's inadequacy, and then the government would grant a deduction. In addition, especially for the *jizya* tax, a census was conducted every three years to determine the current status of the tax unit. In the meantime, if the number of taxpayers was found to have decreased, the amount of tax in the records was automatically reduced. In other words, even if no tax deduction demand came from the population, a deduction could occur as a result of the system's self-functioning, although this did not always mean an actual deduction in taxes.

In conclusion, this study has demonstrated that negotiations and bargaining processes took place between the people and the state when determining the amount of tax to be paid, and mostly with regard to excessive taxes until a certain level of consensus was finally reached. Thus, the Ottoman government has been determined to have not been indifferent to the demands of the people regarding tax deductions and to have made deductions to satisfy taxpayers to a certain extent, which it would do in accordance with the general Ottoman policy of maintaining a balance in taxation. The Ottoman government made efforts to maintain this policy, even in times of financial and political crisis. Although some evidence outside the period under review points to rare instances of deviation from this approach in times of major crisis, nothing of a scale that could harm the overall policy is ever seen to have emerged.

Giriş

Osmanlı'da vergiler, şer'i ve örfi olmak üzere iki dayanak çerçevesinde belirlenir. Bu vergiler her tür üretimden, ticaretten, gümrüklerden, pazarlardan, paraya çevrilmiş cezalardan, günlük hayatın faaliyetlerinden ve burada sayılamayan başka birçok kaynaktan, çeşitli adlarla ve bölgesel miktar farklılıklarıyla tahsil edilir. Vergilerin bir kısmı bireysel bir kısmı da ortak yükümlülükle ödenir. Mesela cizye gayrimüslim reayadan alınan bireysel bir baş vergisidir. Ancak bazı durumlarda cizye ortak bir şekilde toplanır. Bir diğer bireysel ödemenin gerçekleştiği vergi ise raiyyet rüsumudur. Raiyyet rüsumu, toprağa bağlı bir vergidir ve ödeme miktarı, tasarruf edilen toprağın miktarına ve şahısların medeni durumuna göre belirlenir. Başlangıçta olağanüstü durumlarda toplanırken daha sonra olağan bir vergiye dönüşen avarız, belirli miktardaki gerçek hanenin birleşiminden oluşan avarız hanesi hesabına göre ortak ödenir. Vergi tahsilatında ödemeler, aynî ve nakdî olurken bazen bedenî yükümlülükler şeklinde gerçekleşir. Çoğunlukla ziraî üretimden alınan ve öşür olarak adlandırılan vergiler genellikle aynî tahsil edilir. Raiyyet rüsumu ve cizye nakit olarak tahsil edilirken, avarız hem nakdî hem de bedenî hizmetle ödenir. Devlet vergilerin tahsilat işlemi için iki temel yöntem uygular. İlki, dolaylı tahsilat diyebileceğimiz tımar sistemi kapsamındaki bazı vergilerin toplama hakkının sipahilere tahsis edilmesidir. Bu yöntemle ödemeler hazineye ulaşmaz. Sipahi tarafından toplanan vergi, kendisinin maaşı olur. İkincisi ise vergi gelirlerini doğrudan hazineye aktaran iltizam ve emanet usulleridir. Bu yöntem vergi çeşitliliği bakımından oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Vergi toplama hakkını ihaleyle alan ve kâr elde eden mültezim ile devletin vergi memuru sıfatıyla görev alan ve çoğunlukla kâr amacı gütmeyen emin, birçok aynî ve nakdî vergiyle çeşitli mukataaların gelirlerini tahsil ederler¹.

Osmanlı'da vergi tahsiliyle ilgili birçok mesele merkezin gündemine gelmiştir. Vergi tahsildarlarının mükelleflerle ve mükelleflerin birbirleriyle anlaşmazlıkları, vergi muafiyet talepleri, tahsildarların zulümleri ve tahsilatın gerçekleşmemesi gibi konular Dersaadet'in çözmek zorunda kaldığı belli başlı problemler olarak sıralanabilir. Bu tür meseleler, şikâyet mekanizması bağlamında bazı çalışmalara konu olmuştur. Tahsildarların haksız taleplerle reayanın vergi yükünü artırmaları mekanizmanın en önemli meselelerindendir². Osmanlı hukukunda bu duruma "zulüm" denir. Aslına bakılırsa Osmanlı hukukunda ve belgelerinde zulüm kavramı, daha geniş kapsamlı şekilde devlet yetkililerinin halka karşı gerçekleştirdikleri

1 Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 581; Halil İnalçık, "Cizye", *DİA*, VIII, s. 46; Mehmet Genç, "İltizam", *DİA*, XXII, s. 154; Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yay., İstanbul 2019, s. 44-46.

2 Murat Tuğluca, *17. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK, Ankara 2020, s. 176-215.

her tür haksız uygulama için kullanılır³. Konu vergi olunca zulüm, ahalden kanuna aykırı bir şekilde fazla vergi talebinde bulunulması ya da alınması anlamına gelmektedir. Osmanlı siyaset düşüncesinde, Türk-İslam siyaset nazariyelerinden miras alınan hükümdarlığın ya da başka bir deyişle egemenliğin devamının adalete sıkı sıkıya bağlı olduğu fikri merkezi konuma sahiptir⁴. Bu yüzden devletin en temel vazifelerinden birisi her tür zulmü önlemektir. Osmanlı siyasetname yazarları da kendilerinden öncekilerin yaptığı gibi devlet yöneticilerine (ve padişaha) zulmün önlenmesi ve adaletin sağlanması için tavsiyelerde bulunurlar. Netice itibarıyla Osmanlıların yönetim zihniyeti, adalet temelli ilkeler çerçevesinde hayat bulmuş ve devlet içerisindeki birçok idari ve bürokratik mekanizma, zulmü önlemeye yönelik tedbirler olacak şekilde dizayn edilmiştir.

Osmanlı reayasının en önemli meselelerinden birisi vergi zulmüdür. Tahsildarların kalkıştığı zulüm yukarıdaki çerçeveye uygun şekilde kanunlar, fermanlar, adaletnameler ve şikâyet mekanizmasıyla engellenmeye çalışılmıştır. Ağır vergilerin ve zulmün müsebbibi, tahsilatla görevli şahıslar olunca merkezin politikası şaşmaz bir şekilde haksızlığın giderilmesi olmuştur. Bu noktada ahali tarafından itiraz, bu tür haksız tahsilat uygulamalarına değil de kanun çerçevesinde ve merkezce belirlenmiş vergilerin ağırlığına yapıldığında, devletin nasıl bir tavır sergilediği veya nasıl bir politika yürüttüğü merak uyandırmaktadır. Mesela Kutsal İttifak ordularına karşı ardi ardına savaş ve toprak kaybı verildiği bir ortamda 1688-1689'da Rumeli'de uygulanan “nefir-i âmm bedeli”nin tahsilatında birçok köy ve kaza ödeme güçlüğüne öne sürerek indirim talebinde bulunmuştur. Ancak merkez bu konuda tavizsiz bir politika yürütmüş ve her tür indirim talebini gerekçesine bakmaksızın reddetmiştir⁵. Bu bulgu, acaba merkezi hükümet taşrada vergi tahsilatında görev alan elemanlarının vergiyle ilgili haksız uygulamalarına gösterdiği hassasiyeti, merkezi hazineyi doğrudan ilgilendirdiği için vergi indirim taleplerine karşı göstermiyor muydu sorusunu akla getirmektedir. Aslına bakılırsa Darling, 17. yüzyılın başındaki kriz çağında dahi Osmanlı merkezi yönetiminin ahalden gelen indirim taleplerine olumlu cevaplar veren bir politika yürüttüğünü tespit

3 Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007, s. 4.

4 Kökenleri Sasanilere kadar giden “adalet dairesi” teorisine göre hükümdarın saltanatını sürdürmesi için askere/orduya ihtiyacı vardır. Ordu hazine ile elde edilebilir. Hazine reaya/halktan temin edilir. Halkı elde tutmanın yolu ise adaletten geçer. Dolayısıyla adalet olmazsa, halk olmaz, halk olmazsa servet elde edilemez, servet yoksa asker temin edilemez, asker olmayınca da hükümdar saltanatını sürdüremez. Fahri Unan, *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar -Kınalı-zâde Ali'nin Medine-i Fâzıla'sı-*, Lotus Yayınevi, Ankara 2004, s. 59, 60.

5 Nefir-i âmm, devletin muvazzaf askerinin ya da ordusunun düşman saldırılarına karşı yetersiz kaldığı durumlarda bir nevi seferberlik usulüyle ahalinin savaşa sürülmesine denir. Osmanlılar 1686'da Kutsal İttifak ordularına karşı nefir-i âmm ilan etmişler, 1688 yılında da bu ilana istinaden “nefir-i âmm bedeli” adıyla yeni bir vergi ihdas etmişlerdir. Bu vergi ertesi yıl yürürlükten kaldırılmıştır. Reayanın ödeme güçlüğü sebebiyle indirim talepleri ve verilen cevaplar için bkz. Murat Tuğluca, “Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşlarında Bir Savaş Finansman Kaynağı Olarak Nefir-i Âmm Bedeli (1688-1689)”, *Osmanlı Araştırmaları*, LXI (2023), s. 101-105.

etmiştir⁶. Bu tespitten mülhem olarak çalışmada yüzyılın ikinci yarısının büyük bölümünü kapsayan ve Köprülülerin yönetime gelmelerine kadarki ilk yıllarıyla son yıllarını saymazsak hem mali hem de siyasi açıdan yüzyılın ilk yarısına nazaran daha istikrarlı bir yönetimi temsil eden IV. Mehmed döneminde bu politikanın nasıl işlediğini görmek amaçlanmıştır. Bu maksatla ahalinin vergi indirim taleplerine karşı merkezin verdiği cevaplar incelenmiştir.

Tarih boyunca vergiyle karşı karşıya kalan toplumlar, vergi ödemek istemediklerinde veya daha az ödemek istediklerinde vergiyi reddetme, vergiye direnme, isyan, vergiden kaçma (göç etme), indirim talep etme gibi çeşitli mücadele yöntemleri geliştirmişlerdir. Aktif bir şekilde vergiyi reddetme ve direnme beraberinde isyanı getirebilir. Her iki taraf (devlet-toplum) için de ciddi tehditleri barındıran vergi isyanlarının tarihte birçok siyasal yapıyı çatırdattığı bilinmektedir. İsyana giden yolda hükümetin vergi mükellefleriyle olan ilişki biçimi önem arz etmektedir. Bu noktada konuyla ilgili anahtar kavramlar “müzakere” ya da “uzlaş” olmalıdır. Osmanlı Devleti’nde vergi konusunda müzakere ve uzlaşya imkân tanıyacak mekanizmalar bulunur. Öyle ki şikâyet hakkı, sadece vergi tahsilatındaki usulsüzlükler (zulüm) için değil devletin belirlediği vergi miktarı için de kullanılacak bir açık kanal olarak Osmanlı reayasının hizmetindedir⁷. Müzakere ve uzlaşya imkânına rağmen Osmanlı Devleti de vergiye direnme ve isyandan tamamen azade değildir. Kuşkusuz Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde vergiye direnme ve isyan kategorisine girebilecek faaliyetlerle karşılaşılır⁸. IV. Mehmed döneminde de bunlara örnek teşkil edebilecek bazı olaylar belgelere yansır. Direnç hadiselerinin bir kısmında köylüler, tahsildarlara çeşitli bahaneler ileri sürüp vergi ödemekten “imtina” ederler⁹. Bazı olaylarda ise yüzlerine karşı ferman okunmasına rağmen ödemeye iktidarımız yoktur diyerek toplanıp, fermana itaat etmeyeceklerini alenen bildirirler¹⁰. Böylesi bir tavır esasen isyan anlamına gelmektedir. Nitekim bazı belgelerde

6 Darling, s. 348, 349.

7 Darling’in tespitlerine göre; Kâmil Kepeci 2576 numaralı maliye defterinde vergi tahsilatıyla ilgili şikâyet sayısı, vergi miktarı belirlemesiyle ilgili şikâyet sayısından azdır ve hemen hemen hepsi belirleme defterlerindeki sorunlarla ilgilidir. Darling, s. 331.

8 Türkiye’de özellikle tarih alanı dışındaki bazı uzmanlar, bu konuda belirli ölçüde literatür oluşturmuş görünüyor. Bu çalışmaların ortak noktası, Osmanlı tarihindeki Celali ve Patrona Halil İsyanı gibi belli başlı isyanları Avrupa’daki köylü ve vergi isyanlarıyla aynı kefeye koymuş olmalarıdır. Bazısı için bkz. Zeynep Ağdemir, *Vergi, Sınıf ve İsyân: 16.-18. Yüzyıllarda İngiltere, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi İsyanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2017; *İlkesiz Vergilere Tepkiler Vergi İsyanları*, ed. Özgür Saraç - Gamze Yıldız Şeren, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2022; Yaprak Bacanlı, “Osmanlı Devleti’nde Vergi İsyanları”, *Vergi Sorunları Dergisi*, 391 (2021), s. 98-109. Bu çalışmalardaki yaklaşıma benzer başka birçok örnek sıralanabilir. Halbuki bu literatürde incelenen isyanların büyük bölümünün Avrupa örneklerindeki gibi vergi isyanı kategorisine gireceğini iddia etmek güçtür. Osmanlı’daki bu isyanların toplumsal, askeri, idari ve iktisadi sebepleri vardı ve bu sebeplerden birisi de vergiydi. Ancak bu, isyanların temel motivasyonunun vergi olduğu anlamına gelmez. Celali isyanlarının köylü isyanı olmadığına yönelik bir açıklama için bkz. Darling, s. 29, 30.

9 BOA, AE.SMMD.IV, 17/1861.

10 BOA, AE.SMMD.IV, 90/10694. Başka bir örnekte “virmeziz diyüb itâ-at-ı emr eyleme”mişlerdir. BOA, AE.SMMD.IV, 21/2400.

direnç hadiseleri, “şekâvet”, “fesâd”, “şirrete sülûk etmek” ve “isyan” ifadeleriyle tanımlanır. Gerçekten de olayların bazısında itirazcılar, eşkıya ile iş birliğine giderek dirençlerini küçük çaplı bir isyana dönüştürür. Bu olaylarda mahkeme basma, tahsildarı ve adamlarını darp etme ve yağma gibi faaliyetlerle karşılaşılabilir¹¹. Bu tip durumlar için belgeler, vergi ödemeyenlerin itaatten çıkıp isyan ettiklerini (asiler) ifade etmektedir¹². Dahası bazı örneklerden hadiselerin birkaç köyle sınırlı kalmadığı birçok kazayı içine alacak şekilde büyüdüğü anlaşılmaktadır¹³. Ancak IV. Mehmed döneminde karşılaşılan ve vergi isyanı olarak nitelendirilebilecek bu hareketlerin çapı başladığı yerle sınırlıdır, merkez ve taşra yönetimini sarsacak büyük bir bölgeyi kapsayacak boyutlara erişmez. Bunda; devletin bu tür dirençlere karşı etkin bir şekilde müdahale edebilecek mekanizmalara ve kuvvete her zaman sahip olmasının etkisi büyük olmalıdır. Nitekim tahsildarlar, kadılar veya diğer yetkililer, isyankâr bir tutumla karşılaştıklarında durumu hemen merkeze bildirirler, merkez de ilgililerin haklarından gelinmesini emreder ve bölgedeki askeri güçleri (mesela sancakbeyi) tahsilat için harekete geçirir¹⁴.

Vergiyle mücadelenin aktif direnç ve isyandan daha güvenli yöntemleri de vardır. Vergiden kaçma ya da diğer bir deyişle firar, bunların başında sayılabilir. Reayanın yaşadığı ve vergi ödemekle mükellef tutulduğu köyü veya kasabayı terk etmesi, Osmanlı tarihinde sık görülen vergiyle mücadele yöntemlerindedir. Mükellefler bu yolla raiyyet rüsumu, avarız ve cizye gibi vergilerden kurtulmayı bekler¹⁵. Osmanlı’daki göç olgusu, vergilere karşı en etkili pasif mücadele yollarından birisi olarak tanımlanabilir¹⁶.

Vergiyle mücadele sayılabilecek bir diğer yöntem ise vergi indirim talebinde bulunmaktır. Vergi indirimi için dilekçe yazmak, silahlı isyandan kesinlikle daha güvenlidir. Zira isyanın başarısızlığı idamlar ve cezalarla sonuçlanabilir. Osmanlı’da dilekçenin başarı ihtimali isyandan daha yüksektir¹⁷. Osmanlı reayasının vergi indirim talepleri ile bu taleplere verilen cevaplar, verginin belirlenmesindeki müzakere ve uzlaşma süreçlerine ışık tutmaktadır. Bu yüzden bu çalışma vergi miktarının belirlenmesinde, aslında daha çok yeniden belirlemelerde reayayla devlete müzakere imkânı tanıyan dilekçeler (ya da başka kanallar vasıtasıyla yapılan başvurular) üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı’da vergi indirim talepleri, çoğunlukla

11 BOA, AE.SMMD.IV, 16/1798.

12 “...nâmun karyeler... min ba’d biz avâriz bilmeziz ve virmeziz deyü ... isyânları vukû’u üzere...” (BOA, İE.DH, 3/274); “gelüb ahâli-i kazâdan ... biz avâriz virmeziz ve viregelmiş değiliz virmeğe iktidârımız yokdur ... virmeğe aslâ itâ’at itmeyüb...” (BOA, İE.DH, 3/276); “mâl-ı pâdişâhiyi virmeziz ve fermân-ı şerife dâhi itâ’atimiz yokdur” (BOA, AE.SMMD.IV, 22/2488).

13 BOA, İE.DH, 6/577.

14 Darling, s. 328, 329.

15 BOA, A.DVNS.MHM (Mühimme Defteri), 97, s. 1, h. 3; BOA, TS.MA.d, 8315/4, s. 1; 8315/6; BOA, TS.MA.d, 9655/1, s. 6.

16 Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Devrinde Ağırlaşan Vergilere Karşı Halkın Tepkileri I. Göç Bolu Subaşılık Aidatı”, *Çele*, 33 (1966), s. 9.

17 Darling, s. 369.

meşru kanallarla ve yöntemlerle ama bazen pazarlık, bazen tehdit, bazen de teslimiyet içeren süreçlerle hayat bulmuştur. Bu çalışmada bu süreçlere odaklanılmıştır. Yani burada vergiyle mücadele yöntemlerinden vergiye itiraz, isyan, direnme ya da fırla değil, meşru indirim talepleriyle ilgilenilmiştir. Bu bağlamda aşağıda; reyadan gelen vergi indirim taleplerinin başvurudan nihayete erene kadarki işleyişi, basamak basamak ele alınacaktır. Böylelikle meseleyle ilgili yerel dinamikler, indirim gerekçeleri, iletişim kanalları, merkezin meseleyi çözmeye biçimi ve elbette en önemlisi, konu vergi indirim talebi olduğunda merkezin yürüttüğü politika görülecektir.

A. Başvurular

Başvuru sürecine geçmeden evvel indirim taleplerinin hangi vergilerle ilgili olduğu üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Zira bazı vergi kalemleriyle ilgili indirim talebiyle karşılaşılma, bazılarında ise yoğunlaşma görülmüştür. Bu durumun incelenen dönemle doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Bilindiği üzere 16. yüzyılın sonlarından itibaren para sistemindeki değişim ile akçenin değerinin düşmesi, devlet gelirlerinin azalmasına etki etmiştir. Hükümet buna mukabil geleneksel vergileri artırmak yerine olağanüstü zamanlarda toplanan avarızı nakit tahsil edilen düzenli bir vergi haline dönüştürmüştür¹⁸. Bu süreçte askeri güçler ile toprak arasındaki ilişkinin değişmesi ve bu değişimin sonucu nakde olan ihtiyacın sürekli artması, 17. yüzyılın başından itibaren avarız, cizye ve iltizama verilen vergilerin devlet nezdinde öneminin artmasına, başka bir deyişle merkez maliyesinin en büyük gelir kaynakları haline gelmesine etki etmiştir¹⁹. Sürecin sonunda nakit tahsil edilen ve düzenli bir vergiye dönüşen avarız, merkezi hükümetin en büyük gelir kaynağı olurken aynı zamanda Osmanlı reayasının da vergi yükünün önemli bir bölümü haline gelmiştir. Bu durum esasen IV. Mehmed dönemine dair konuyla ilgili incelenen belgeler içerisinde başvuruların büyük bölümünün (yaklaşık 3/2) avarızla ilgili olmasını açıklamaktadır. Ayrıca nüzul²⁰, sürsat²¹, iştır²², celebkeşan ağnamı²³ ve menzil beygiri için maktu ödeme²⁴ gibi yine avarız sınıfına girebilecek türde yükümlülükler, indirim ya da muafiyet taleplerine konu olmuştur. Bunların dışında göze çarpan bir diğer vergi ise yine nakdî hazine gelirlerinin öneminin artmasına binaen cizye olmuştur²⁵.

İndirim taleplerinin bir kısmı bireysel başvuru şeklinde gerçekleşir. Birkaç örneği bulunan böylesi başvurularda şahıslar, yaşadıkları ödeme güçlüğüne gerekçe göstererek üzerlerindeki

18 Halil İnalçık "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 312, 313, 315.

19 Darling, s. 34, 45, 110, 111.

20 BOA, AE.SMMD.IV, 39/4468.

21 BOA, İE.DH, 4/357.

22 BOA, İE.ML, 10/885; BOA, TS.MA.e, 522/1.

23 BOA, AE.SMMD.IV, 22/2418.

24 BOA, AE.SMMD.IV, 1/103.

25 BOA, AE.SMMD.IV, 102/11919.

vergi yükünün kaldırılmasını talep ederler. Bunlar, indirim önemli bir mesele teşkil etmeyecek miktardaki taleplerdir. 1651’de Halep’te Çukurcuk mahallesi sakinlerinden Hacı Ahmed’in başvurusu buna örnek verilebilir. Ahmed, ödemeye gücü yetmediği için üzerine kayıtlı “nısf” avarız hanesinin kaldırılmasını istemektedir. Maliye kayıtlarındaki defter incelemesinde Hacı Ahmed üzerindeki yarım hane belirlendikten sonra, ödeme gücünün olup olmadığına yönelik bir soruşturma yapılmaksızın veziriazam tarafından yarım hane ref’ edilir²⁶.

Bu çalışma, yukarıdaki örnekteki gibi bireysel muafiyet başvurusundan ziyade hazine için grece yekûn tutabilecek köy veya daha büyük yerleşim yerlerinden genellikle topluca yapılan indirim taleplerine odaklanmıştır²⁷. İster bireysel olsun ister topluca olsun başvuru sahipleri çoğunlukla aracilar vasıtasıyla bazı örneklerde ise kendileri bizzat Divan’a arzuhal sunarak indirim talebinde bulunmuşlardır. Müştekillerin herhangi bir sebeple Divan’a bizzat başvuru yöntemleri birçok çalışmanın konusu olmuştur²⁸. Bu yüzden burada bir kez daha başvuru yöntemleri üzerinde durulmayacaktır. Ancak vergi indirim taleplerinin merkeze ulaşmasında aracılık rolü üstlenenlere yakından bakmakta fayda bulunmaktadır. Zira aracılardan kimliği ve motivasyonları, işleyişi daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Bekleneceği üzere indirim taleplerinde en önemli araçlar kadılardır. Mutat bir uygulama olarak köy veya kasaba halkı yahut da ileri gelenler (ya da canı en çok yananlar), kadı mahkemesine başvuruda bulunur. Ahali birçok örnekte görüldüğü üzere taleplerinin merkeze iletilmesi için kadıya ısrarcı (ilhâh) olur. Böylesi durumlarda zaten kadıların temel görevi gelen başvuruyu dinlemek ve merkeze arzla iletmeştir. Başvuruların çoğunluğu (5/3) bu şekilde gerçekleşmiştir. İncelenen bazı arzlarda; kadıların, ahalinin gerçekten de zor durumda olduğuna dolayısıyla indirim talebinin haklılığına işaret eden kişisel kanaatleri görülür. Çoğu zaman bunu kalıplaşmış ifadelerle (vâki’ haldir, bu dâ’ilerin dahi ma’lûmu olmağın, hakikat hal) aktarırlar. Bazı durumlarda ise kadıların ahalinin beyanının gerçeği yansıtmadığını tespit için bir soruşturma yaptıkları, bu bağlamda bölgedeki bilirkişilere (ehl-i vukuf) meseleyi sordukları anlaşılmaktadır. *Ehl-i vukuf* ahaliyi onarsa kadı meselenin iyice araştırıldığını (tefahhus) bildirir. Kadıların konuyu gizlice soruşturdukları da vakidir²⁹.

26 BOA, AE.SMMD.IV, 25/2814. 1657’de Mora sancağının Arhos kazasında bulunan Cihan Çiftliği’nin sahibinin yarım hanenin ref’iyle ilgili başvurusu aynı şekildeki bir süreçle sonlandırılmıştır (BOA, AE.SMMD.IV, 22/2401). Bazı durumlarda yerinde incelemelerle indirim veya muafiyet kararı alındığı görülmüştür. Mesela Çatalcalı Ahmed’in 1677’deki talebi üzerine durumu mahalleliye sorulmuş, gelirin olmadığı, avarızı gerektirir arazisinin bulunmadığı ve bunun yanında fakir olduğuna dair şahadet edilmesiyle Ahmed, tüm vergilerden muafiyet elde etmiştir (BOA, AE.SMMD.IV, 34/3905). Ayntab’da Kanalıcı Mahallesi’nde Şeyh Mehmed’in başvurusu da ahalden soruşturularak çözülmüştür (BOA, İE.ML, 11/968).

27 Ancak bazı durumlarda bir köyde sadece bir ya da birkaç kişinin kalması da vakidir. Rusçuk’ta Yağcı adlı köyde 8 avarız hanesi kayıtlı olmasına karşın ahalinin neredeyse tamamı perakende olduğundan sadece iki kişi kalmıştır. Bu iki kişinin talebi 7 hanenin ref’ edilmesidir. BOA, İE.ML, 26/2454.

28 Bazısı için bkz. Halil İnalıcı, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54; Gülden Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010; Tuğluca, *Şikâyet Mekanizması*.

29 BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 14680.

Kadılar dışında bazı başka görevliler de meselenin merkeze ulaşmasında aracı rol oynarlar. Bu tür araçlardan birisi de Darüssaade Ağasıdır³⁰. 1675'teki böylesi bir başvuruda Darüssaade Ağasının kendi nezaretindeki köylerin reayasını korumaya yönelik tavrını görmek mümkündür. Onun ricasıyla veziriazam, Atik Valide Sultan Evkafı köylerinden bulunan Hamzaviran köyünün 191 celepkeşan mükellefiyetinden 46 baş koyun indirim yapar³¹. Darüssaade Ağasının korumacı tavrına benzer bir yaklaşım dirlik sahiplerinde de görülür. Zeamet veya tumar sahipleri, avarız altında ezilen köylüsünün yüklerini hafifletmeye çalışırlar. Zeamet sahibi Amcazade'nin 1659'da verdiği arzuhalı buna örnek gösterilebilir. Amcazade, tasarrufunda bulunan Akseki ve Başköy'ün avarız hanelerinde indirim yapılmasını istemektedir. Çünkü *bi-hâsıl* harabe köyleri tasarruf eden Amcazade'ye göre öşür veren sadece bu iki köy kalmıştır ve bunlar da avarız yüzünden harabe olmak üzeredir. Zaimin isteği, köyleri harap olmaktan (nüfusun dağılmasından) kurtarmak adına 5,5 hane olan Akseki'den ve beş hane olan Başköy'den ikişer hane indirim yapılmasıdır³². Aksi takdirde bu iki köy de boşalacak, dirliği tasarruf eden Amcazade öşür gelirinden olacaktır³³. Amcazade'nin kendi menfaatinin şikâyet sürecine doğrudan etki ettiğini gözden ırak tutmamak gerekir³⁴. Darüssaade Ağası da hemen hemen aynı motivasyona sahip görünür. Nezaretinde bulunan vakıfların sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürmesi elbette reyanın mevcudiyetine bağlıdır ve reayaya karşı bu yüzden korumacı bir tavır sergilediği söylenebilir.

Reyanın toprağı terk etmesi, hiç kimsenin istemeyeceği tehditler barındırır. Bazen bu mesele birkaç kişinin sorunu olmaktan öteye geçme potansiyeline sahiptir. Daha geniş çaplı bölgeleri uhdelerinde bulunduran valilerden de bu yönde arzlar merkeze ulaşır. Mesela Budin'i tasarruf eden Vezir Mahmud Paşa'nın 1680'de sunduğu arzında olduğu gibi. Maden-i İpek kadısı ve ayarı, Divan-ı Budin'e arz ve mahzar gönderir. Buna göre Omol nahiyesinin reyası firadadır. Sebep olarak da reyanın üzerindeki 370 nüzul hanesi gösterilir. Mahmud Paşa kendisine gelen bu şikâyeti merkeze iletir. Sonuç olarak mevkufat defterleri merkezde incelenir ve talepler makul görülerek 170 hane indirim yapılır³⁵.

30 BOA, İE.SH, 2/134.

31 BOA, AE.SMMD.IV, 22/2418. Mütevelliler de reyanın bu tür taleplerini merkeze ilemiştir. BOA, AE.SMMD.IV, 9/917.

32 BOA, TS.MA.e, 321/45. Başka örnekler için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 22/2450; BOA, İE. ML, 8/646.

33 Bu dönemde bazı köyler hâsılsız kaldıklarından dolayı tumarlılar tarafından rağbet edilmez hale gelmiş ve tasarruf edecek dirlik sahibi uzun süre bulunamamıştır. Örnekler için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 37/4230; BOA, AE.SMMD.IV, 93/11006; BOA, AE.SMMD.IV, 89/10597; BOA, AE.SMMD.IV, 37/4227.

34 Bazen tumarlıların bu korumacı tavırları hadlerini aşmalarına sebebiyet vermiştir. Korumacı tavrın altında yatan motivasyonu Darling şu örnekle izah eder: "*Kendi reyalarından gelirlerini elde etme imkânları hakkında endişeli olan tumar sahipleri, merkezi hükümetin vergi tahsildarlarıyla rekabete girerler. Ohri bölgesindeki birkaç kazanın avarız tahsildarı, reyanın vergilerini ödemeye hazır olmalarına rağmen tumar sahipleri Hocaoğlu Ali ve Kapıcıoğlu Ali'nin tahsilatı engellediklerini görür.*" Darling, s. 332, 333.

35 BOA, İE.ML, 10/869.

Bu tür sorunların merkeze aktarımı sadece resmî kanallar veya şahıslar vasıtasıyla gerçekleşmez, informal yollar da kullanılır. Hac yolculuğundan dönen hacılardan konuyla ilgili gelen enformasyona dair güzel bir örnek bulunmaktadır. 1673'te Şam'ın mahalleleri mevkufat defterlerinde 3.050,5 hane olarak kayıtlıdır. Ancak Şam'dan geçen hacılar, ahalinin fakirliğini ve özellikle son birkaç senedir perişan halde bulduklarını bir şekilde merkeze iletirler. *Haremeyn-i muhteremeyn* hürmetine fukaranın hallerine merhamet gösterilerek 500 hanenin indirilmesi istenir. Merkez, indirim talebini kabul eder³⁶.

B. Gereçekler

Bireysel ya da toplu başvuru fark etmez, itiraz edenlerin veya indirim talebinde bulunanların istekleri bellidir; üzerlerindeki vergi yükünün hafifletilmesi. Birçok durumda müşterekler, isteklerini haklı göstermek adına bazı gerekçeler öne sürerler. Bunları belli başlı başlıklar altında toplamak mümkündür.

1. Fakirlik veya ödeme güçlüğü

Merkezden vergi indirim talebinde bulunma gerekçelerinin başında fakirlik veya ödemeye gücün yetmemesi gelir. Arşivde fakirlik merkeze alınıp ödeme güçlüğü çeken reayayla ilgili birçok kayıt görülebilir. Bu kayıtlar fakirlik sebebiyle vergilerin tahsilinin mümkün olmadığına işaret etmektedir³⁷. Ancak çoğu durumda “fakirlik” veya “gücün yetmemesi” genel geçer ifadeler olarak görülür ve aşağıdaki gerekçeler, fakirlikle beraber indirim taleplerinde asıl belirleyici etken olur.

2. Nüfusun azalması

İndirim talebinde bulunanlar, çoğunlukla nüfusun azalması argümanını kullanırlar. Bu durum avarız, nüzul ve cizye gibi vergilerin ortak ödenmesiyle ilgilidir. Vergi, ortak mükelleflerden bir kısmının ortalıkta bulunmamasıyla, başka bir deyişle ödeme yapacak nüfusun azalmasıyla mevcut nüfus üzerine yüklenir. Mesela 17. yüzyılda avarız kişi başına hesaplanırken tahsilat toplu bir şekilde (maktu) gerçekleşir ve *namevcut* avarız mükelleflerinin borcu, kalanlar arasında pay edilir. Cizye vergisi de bir baş vergisi olup bireysel yükümlülük çerçevesinde belirlenip tahsil edilmesi gerekirken bazı bölgelerde maktu sistem tercih edilir. Cemaatin lideri maktu miktarı şahıslar arasında bölüştürür. Uygulama bu yönüyle hazine açısından nüfusun azaldığı dönemlerde eksiksiz tahsilat avantajı sağlarken nüfusun arttığı dönemlerde eksik tahsilat riski getirir³⁸. Mükellef açısından ise avarızdaki ve cizyedeki maktu sistem, nüfusun azalması durumunda reayanın ödeyeceği miktarın artması

36 BOA, MAD, 14709, s. 3.

37 Bazısı için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 94/11091; BOA, AE.SMMD.IV, 90/10678; BOA, MAD, 6630, s. 6, 7; BOA, MAD, 8477, s. 9-12, 15, 16, 28, 29, 31.

38 Darling, s. 131, 137-139.

anlamına gelir. Çünkü mevcut olmayanların borcu, kalanlar arasında paylaştırılır. Yani geride kalanların yükü azalan nüfus oranınca artar, dahası bu artış zaman zaman kalanlar için kaldırılabileceği yükten çok daha fazlasıyla karşı karşıya kalmaları anlamına gelebilir³⁹. 1671'de Rodosçuk'ta Büyükkırcamuradlı adlı köyde yaşayan Abdülkerim'in başvurusu bu gerekçeye tam uymaktadır. Öyle ki Abdülkerim'in söylediğine göre nüfusun dağılmasıyla beş hane üç rub'luk köyde vergi mükellefi olarak yalnız başına kalakalır ve tüm tekâlif-i örfiye onun omuzlarına yüklenir⁴⁰.

Nüfusun azalmasının toprakları terk, ölüm, veba salgını, kıtlık ve ihtida gibi çeşitli sebepleri bulunmaktadır⁴¹. Bir bölgede nüfusun azalmasının en önemli ve yaygın sebebi "celâ-yi vatan" olarak adlandırılan reyanın köyünü-toprağını terk etmesidir. Toprağı terk, Osmanlı gibi ekonomisi tarıma dayalı bir imparatorlukta en son istenecek şeylerdendir. Bu yüzden köylülerin toprağı terk etmemesi ve başka işlerle meşgul olmaması için kanunî bazı önlemler alınır. Klasik tımar sistemi içerisinde çiftbozan vergisi ve kaçanların zorla eski yerlerine geri getirilmeleri bu önlemlerin başlıcalarıdır. Tımar sistemi bu tür tedbirlerle köylüyü toprağına bağlar⁴². Ancak bazı köylüler, bu kanunî düzenlemelere rağmen vergilerin fazlalığı, toprak yetersizliği, işsizlik, eşkıyalık ve ehl-i örfün zulme varan baskısı gibi sebeplerle köylerini terk etmek zorunda kalırlar. Özellikle Celali isyanları sürecinde bu olgu "büyük kaçgunluk" olarak ifade bulmuş ve Anadolu'da birçok köy boşalmıştır⁴³. Köylerin terk edilmesine aynı yoğunlukta olmasa bile Osmanlı tarihinde hem IV. Mehmed hem de başka dönemlerde karşılaşılmaktadır. Öyle ki bazı yerlerden bu yüzden uzun yıllar vergi tahsili gerçekleştirilememiştir⁴⁴.

Büyük kaçgunlukta köylerin boşalmasında başat faktör eşkıyalık ve isyanlardır. Bu çapta olmasa da IV. Mehmed döneminde köylerin boşalmasında eşkıyanın etkisi bazı örnek olaylarda görülmektedir. Eşkıyanın köylüyü bunaltması köylünün vergiyi ödeyemeyecek duruma düşmesine ve toprağı terk etmesine sebep olur⁴⁵. Ancak bu dönemde toprağı terk sebebinin daha çok vergilerin ağırlığıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere kaçak köylü, yakalandığı takdirde sipahisi tarafından köyüne geri getirilebilir yahut da çiftbozan vergisi ödemek zorunda kalır. Meselenin bu yönüyle ilgili olarak IV. Mehmed döneminde bazı belgelerle karşılaşmakla birlikte bu dönemde kaçak köylü meselesinin kayıtlara yansımaya sebebi, çoğunlukla mükelleflerin toprağını terk etmesiyle

39 BOA, AE.SMMD.IV, 83/9837.

40 BOA, AE.SMMD. IV, 42/4765.

41 Bazı örneklerde köylerin "hâli" ve "harâbe" olduğu vurgulanır. Ancak buna neyin sebep olduğu bildirilmez. Buna benzer yakınmalar için bkz. BOA, İE.ML, 67/6310; BOA, İE.ML, 5/356; BOA, AE.SMMD.IV, 5/363.

42 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Samet Matbaası, İstanbul 1964, s. 40, 50.

43 Mücteba İlgürel, "Celâ-yi Vatan", *DİA*, VII, s. 238; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlük ve Düzenlik Kavgası Celali İsyânları*, Barış, Ankara 1999, s. 488-496.

44 BOA, AE.SMMD.IV, 92/10863; BOA, AE.SMMD.IV, 92/10864.

45 BOA, TSMA.e, 476/21; BOA, TSMA.e, 1135/50.

cizye, avarız, nüzul gibi ortak ödenen (maktu) vergilerin geride kalanlar üzerine fazladan yük oluşturmaktadır. Yani kaçaklarla (girihte) ilgili bu dönem belgelerin kayda giriş sebebi genellikle kalanların yaşadığı mağduriyettir⁴⁶. Zira geride kalanlar, girihtelerin ödemesi gereken meblağı tazmin etmek zorundadır⁴⁷. Aslına bakılırsa bulunabildikleri takdirde kanun gereği kaçakları eski topraklarına geri yerleştirme imkânı vardır. Bu konuda 17. yüzyılın ortalarına doğru bir gevşemeye gidilmiş olsa da⁴⁸ yüzyılın ikinci yarısında hâlâ kaçakların yerlerine yerleştirilmesiyle ilgili birçok şikâyet, hüküm ve buyurulduyla karşılaşmaktadır⁴⁹. Elbette girihteler bulunabilirlerse ya da başka bir yerin defterine kaydedilmemişlerse geri getirilebilirler. Netice itibariyle toprağı terk, kaçanlar için vergiden kurtulma anlamına gelebilirken, kalanlar açısından vergi miktarını artıran bir sonuç yaratmaktadır. Bu haliyle girihtelerden kaynaklı ekstra vergi yükü, şikâyetlerin ve indirim taleplerinin temel sebeplerinden biri haline gelmektedir.

Bazı örnek olaylardan köylerin boşalmasının birkaç köyle sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Mesela Ankara'da Bacı kazasından gelen şikâyete göre 38 köyün (ki bu köylerde 50,5 avarız hanesi kayıtlıdır) 33'ü perakende ve perişan, arazileri de muattal durumdadır. Yani geri kalan beş köy, 33 köyün avarız bedelini ödemekle uğraşmaktadır. Bu durumdan kurtulmak üzere köylüler kadılarına başvurmuşlardır⁵⁰. Örnekteki gibi girihtelerin fazla olması, tahsildarlar için de ciddi bir sorun teşkil eder. Mesela merkezden ellerine verilen defter doğrultusunda tahsile giden bazı cizyedarlar, defteri boş bir şekilde geri getirip merkeze iade etmek zorunda kalırken görünürler. Bunlar arzuhallerinde girihtelerin çokluğundan dolayı tahsilatın gerçekleşmediğinden yakınır. Böylesi durumlarla karşılaşan cizyedarlar, girihtelerin indirilmesini (fürü nihâde) merkeze önererek gerçekçi bir tahsilat sağlamaya çalışırlar⁵¹.

46 BOA, MAD, 8477, s. 14, h. 2, 3.

47 İnalçık, "Cizye", s. 48; İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", s. 316. Çirmen'e gönderilen bir fermanda; "bir defter ve bir vakıf re'âyâ birbirlerinin girihtelerin çekmek kânûn-ı kadim olmağla" ifade edilerek kaçakların hesap edilerek deftere eksik gelmeyecek şekilde tevzi edilmesi emredilmiştir (BOA, İE.ENB, 2/241). Kanun-ı kadimin bu konuda uygulamalara yansımaya dair örnekler için bkz. BOA, İE.ŞKRT, 1/65; BOA, İE.ŞKRT, 1/45.

48 Darling bu konuda 17. yüzyılın ortalarına doğru ciddi bir gevşeme olduğunu tespit etmiştir. Artık mesela tahrir yazıcılarına evkaf serbest ve muaf bölgelere taşınanları eski köylerine geri döndürmek yerine yeni yurtların avarızhane ve cizyehanelerine kaydetmeleri söylenmektedir. Darling, s. 128, 129.

49 BOA, AE.SMMD.IV, 98/11478; BOA, İE.ML, 5/369; BOA, MAD, 8477, s. 5, h. 1, 3; s. 14, h. 2, 3; BOA, MAD, 15979, s. 9; BOA, MAD, 15563, s. 1; BOA, TSMA.e, 723/43; BOA, *Mühimme Defteri*, 97, s. 33, h. 151.

50 BOA, İE.ML, 21/1968.

51 BOA, TSMA.d, 9661/2. Buradaki sorun, fark edileceği üzere verginin maktu bir şekilde tarh edilmesiyle ilgilidir. Bilindiği üzere cizye vergisinde IV. Mehmed sonrasında 1691'de bir reforma gidilecektir. Reform ile çoğu zaman haksızlığa sebep olan hanelere dayalı maktu yöntemle cizye tahsiline son verilmiştir (Burak Kocaoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, Berikan Yay., Ankara 2018, s. 23, 24). Yani kişi başına ve maddi güce dayalı vergi verme kuralına geçilerek maktu sistem yürürlükten kaldırılmıştır (İnalçık, "Cizye", s. 47). Dolayısıyla herkes bireysel olarak kendi cizyesinden sorumlu tutulacağı için girihte meselesinin sonraki süreçte en azından cizye mükellefleri açısından sorun olmaktan çıkmış olabileceği varsayılabilir.

Kaçaklar, kanun gereği köylerine geri getirilmeye çalışılır. Ancak geri getirme işi, her zaman mümkün olamaz. Zira bazı kaçaklara hiç ulaşılamaz. Ayrıca ulaşılsa bile asla geri döndürülemeyecekler de vardır: Ölüler. Nüfusun azalmasına ve dolayısıyla ahali üzerindeki vergi yükünün artmasına sebep olan olgulardan birisi de normalden fazla gerçekleşen ölümlerdir. Mesela Hüdavendigâr sancağının Yenişehir Kazası Ebe karyesi ahalisinin yakınması ölümle ilgilidir. Birkaç senedir reyanın kimisinin ölümü kimisinin de firar etmesiyle köyde ancak 10 nefer adam kaldığı görülür. Kalanlar da 12 avarız ve altı piyade hanesini çekmeye güçlerinin olmadığını dile getirirler. Köylülerin beyanına göre bu şekilde vergi alınmaya devam edildiği takdirde kalanların da “perâkende ve perîşan” olması kaçınılmazdır⁵².

Nüfusun azalma sebeplerinden birisi de veba (taun) gibi salgın hastalıklardır. Birçok belgede indirim talebine gerekçe olarak veba salgınları gösterilmiştir. Veba hem ölümlerin artmasıyla hem de hastalıktan korkanların bölgeyi terk etmesiyle vergi ödeyecek nüfusun azalmasına etki eder. Mesela 1652’de Beypazarı piyade ve müselleme reayası kadıya giderek “tâ’ûn-ı ekberden” dolayı fakirleştiklerini bildirerek “ancak iki hâneye bir âdem” kaldığından dert yanmaktadır⁵³. Bazı durumlarda taunun vurduğu bölgeleri, iltizama alacak cizyedar bulunması önemli bir sorun haline gelmektedir⁵⁴.

Nüfusun azalmasına dayalı vergi indirim taleplerinin gerekçelerinden birisi de İslamlaşmadır. Elbette bu durum cizye vergisiyle ilgilidir. Mesela Of kazasında cizye tahsil edilecek gayrimüslim sayısı, *celâ-yı vatan*, ölüm ve İslamlaşma yüzünden azalır⁵⁵. İslamlaşma mevcut gayrimüslim ahali için altından kalkılamaz yük haline geldiği vakit, bunlar müslümanlaşanların *firû nihâde* olması için başvuruda bulunur. Bu durum sadece cizye ile mükellef reyanın değil cizyedarların da ciddi bir sorunu haline gelebilir. İskenderiye’deki has gelirleri içerisinde bulunan cizyelerin tahsiline giden İbrahim Ağa böyle bir sıkıntı içerisindeydi. Kendisine verilen defter gereğince vergi tahsiline kalkıştığında ahalinin Müslüman olduğunu görür ve dört senelik cizyeyi toplayamaz. İbrahim’in durumu ilgili ifadesi şu şekildedir: “bana küllî gadr olmuşdur”⁵⁶.

52 BOA, AE.SMMD.IV, 40/4559. Bu tür başka örnekler için bkz. BOA, MAD, 1408, s. 1; 15059, s. 1.

53 BOA, AE.SMMD.IV, 23/2589. Buna benzer şekilde Göynük kazasına tâbi Boyalıca köylüleri de taundan dolayı ölümler ve kaçanlarla köyde sadece üç nefer âdem kaldığından dert yanmakta ve hanelerinin miktarında indirim talep etmişlerdir (BOA, C. SH. nr. 25/1204). Taun’un vurduğu yerlerden birisi de Üsküp’tü. Üsküp’te 1652’de taun-ı ekber ve girih teler yüzünden 189,5 hane ref’ olunmuştur (BOA, MAD, nr. 14680, s. 6). Başka örnekler için bkz. BOA, İE.ML, 10/858; BOA, İE.SH, 1/65; BOA, AE.SMMD.IV, 83/9828; BOA, YB.04, 2/53.

54 Kocaoğlu, s. 39.

55 BOA, MAD, 1198, s. 4.

56 BOA, AE.SMMD.IV, 26/2935. İşpat kazası cizye defterinde Müslümanlaşan köylerin listesi bulunmaktadır. BOA, MAD, 15028, s. 2.

3. Hatalı tahrir kaydı

Nüfus azlığı şikâyetleri, bazı durumlarda tahrirle ilişkilendirilir. Bu başvuruların bazılarında göre; yeni gerçekleşen tahririn hemen ardından, köydeki reayanın bir kısmı köyü terk etmektedir⁵⁷. Burada sorun tahrir değil, tahrir işi bittikten sonra köy veya kasaba nüfusunun azalmasıdır. Yani bu durum yine nüfusun azalmasıyla ilgili bir vakıdır. Tahrirlerin indirim taleplerinde gerekçe olmalarının asıl sebebi ise sayım işlemlerinde yazıcıların bilerek ya da bilmeden “avarız” hanelerinin miktarını olması gerekenden fazla kaydetmeleridir. Dolayısıyla indirim taleplerinin gerekçeleri bazen tahrir esnasında hane sayısının fazla yazıldığı iddiasına dayandırılır. Yukarıda değinildiği üzere bir avarız hanesi bölgesel olarak farklılık arz edecek şekilde 4 ilâ 50 “gerçek” hanenin birleşiminden meydana gelir. Belirli miktarlardaki gerçek haneler, yazıcılar tarafından ünitelere bölünür ve her biri birer avarız hanesi olarak belirlenir. Mesela 20 gerçek hanesi bulunan bir köyde her beş gerçek hane bir avarız hanesi olarak belirlenir ve toplamda bu köy için dört avarız hanesi kaydedilir. Bunlar avarız hanelerine dağıtılan vergiyi kendi aralarında paylaşıp ödedikleri⁵⁸ için eğer farazi köyümüzdeki 20 gerçek hane beş avarız hanesi olarak kaydedilirse ahalinin üzerlerindeki vergi yükü artar. Zira yeni durumda aynı miktardaki nüfus üzerine fazladan bir avarız hanesi daha yüklenmiş olur. Böylesi bir örnek Samakov’da verilebilir. Samakov kazasına bağlı Alioğlu köyü ahalisi, tahrir yazıcısı Cafer Efendi’nin köyün avarız hanesini 15 hane (gerçek hanenin kaç olduğunu bilmiyoruz) yazmasından şikâyetçidir. Çünkü köylüye göre ancak 14 haneye “tahammülleri vardır” ve bir hane tenzilat yapılmazsa köy perakende ve perişan olacaktır. Bu başvuru doğrultusunda tahrir kayıtları incelenir, 15 hane yazıldığı anlaşılır ve başka bir araştırmaya gerek duyulmaksızın köylünün talebi doğrultusunda hane sayısında indirimde gidilir⁵⁹.

Eğer köylünün iddiasına inanacaksa bazı durumlarda yazıcılar tahrir esnasında ahaliye kaldıracabileceklerinden daha fazlasını bilinçli bir şekilde yüklerler. Gümölcine kazasında Manendeli ma’a Divan-ı Nasuh ahalisinin iddiası bu yöndedir. Ahali, üzerlerine kayıtlı bulunan beş haneyi dahi ödemede güçlük çekerken, tahrir memuru, “bazı ashâb-ı ağrâz sözüyle gadr idüb” evvelkinden daha fazla hane kaydeder. Merkezi hükümet, başka bir tahkikata lüzum görmeksizin 14 hane kaydedilen köyün altı hane indirim talebinin dördünü kabul eder⁶⁰. Böylelikle tahrir yazıcısının kasıtlı hatası telafi edilmiş ve bir kez daha merkezi yönetim, taşradaki adamların zulme varan yanlısını düzeltme erdemini göstermiş olur.

57 Silistre’ye bağlı Tilkimusa köyü ahalisi bu durumdan muzdariptir. Yeni yapılan tahrirde köy 4,5 avarız hanesi olarak kaydedilmiştir. Ancak tahrir esnasında bulunan reayanın bir kısmının tahrir sonrasında gitmesiyle geriye kalan reaya zor durumda kalmıştır. Kadıya şikâyetlerini bildiren reaya, 4,5 hane avarızı ödemeye kudretlerinin olmadığını, dolayısıyla 3 hanenin indirilmesini talep etmiştir. Defter incelemelerinin ardından ikinci bir incelemeye lüzum görülmeden 1,5 hane indirimde gidilmiştir (BOA, İE.ML, 8/645). Benzer durumlar için bkz. BOA, İE.ML, 8/647; BOA, İE.ML, 5/362.

58 Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *DİA*, IV, s. 108.

59 BOA, AE.SMMD.IV, 22/2512. Benzer şekilde bir şikâyet için bkz. BOA, İE.ML, 10/858.

60 BOA, İE.ML, 15/1399.

4. Kıtlık ve pahalılık

Ahalinin indirim talebine gerekçe gösterdiği meselelerden birisi de kıtlık ve pahalılıktır (kaht u galâ). Kıtlık ve pahalılık bazı durumlarda nüfusun azalmasına tesir edebilir⁶¹. Doğâ olaylarından kaynaklı kıtlık ve kıtlığa bağlı bir şekilde fiyatların artması, insanlar için ödeme güçlüğü anlamına gelir. Fiyat artışı, ahalinin yurdunu terk etmesi için bir bahaneyeye ya da zorunluluğa dönüşür. Netice itibarıyla kıtlık ve pahalılık, ahalinin ödemek zorunda olduğu vergileri ödeyemez hale getirir. Mesela Bihlişte ahalisi, her sene ödemekle mükellef tutuldukları vergi konusunda herhangi bir muhalefetleri ve kusurları yokken 1660 senesindeki “kaht ü galâ” yüzünden güçleri ödemeye yetmez ve bir miktar indirim talep isterler. Mevkufat defterleri incelemeleri neticesinde 200 akçelik indirim elde ederler⁶².

5. Savaş

Vergi ödeme gücünü etkileyen faktörlerden birisi de savaştır. Hatta savaş ortamı iki yönlü olarak etkili olur; yeni vergiler doğurabildiği gibi avarızın artmasına da sebep olabilir. Mesela Kutsal İttifak savaşlarının başında avarız hane sayısı yükseltilmiş ve savaş boyunca bu durum olabildiğince sürdürülmeye çalışılmıştır⁶³. Manastır köylülerinin yaşadığı durum savaşın etkisine işaret etmektedir. Manastır'da 20 haneli köylerinde normal şartlarda vergi ödeme konusunda bir kusurları olmayan köylüler, sefer-i hümayun sebebiyle tekâliflerinin arttığından dert yanarlar. Merkeze artık vergi ödeyemeyecek hale geldiklerini bildiren köylüler sorunlarına çözüm olarak üç hanenin üzerlerinden alınıp başka köylere yüklenmesini teklif ederler⁶⁴.

6. Kadime muhalif vergi ya da mükellefiyet ihdası

Daha önce ifade edildiği üzere ahalinin vergiyle ilgili mutad şikâyetleri, merkezi hükümet dışındaki aktörlerin (taşradaki ehl-i örf, ehl-i şer', mültezim, emin, sipahi vs.) haksız uygulamalarıyla ilgilidir. Taşra yetkililerinin haksızlığına uğrayan ahali, kendilerine karşı zulüm suçu işlendiği gerekçesiyle merkezi hükümete şikâyete gider ve haksızlık Divan tarafından giderilir. Bu noktada ahalinin nezdinde/zihninde vergiyle ilgili haksızlığın kaynağı merkezi yönetim olduğunda ne olurdu sorusu akla gelmektedir. Ahali bu duruma da itiraz edebilmiş midir? Reaya *kadimden* mükellef olmadıkları vergilerin (avarız ve türevleri) merkezi hükümet tarafından sonradan üzerlerine yüklenmesini haksızlık olarak algılamış ve itiraz etmiştir. Peki nasıl? Bilindiği üzere Osmanlı hukukunda ve idaresinde, idari işlemlerin

61 Güçer, s. 11.

62 BOA, AE.SMMD.IV, 83/9840. Gerede ile ilgili bir örnek için bkz. BOA, TSMA.e, 522/1.

63 Süleyman Polat, “Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkilî ve Gelişimi: XVI- XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek”, *Belleten*, LXXXII/295 (2018), s. 858.

64 BOA, İE.MT, 1/71.

yürütülmesinde kullanılan dayanaklardan birisi de “kadîm” olmuştur. Bir şahıs veya ahali daha önce yürürlükte olan veya olmayan bir uygulamaya dayanarak buldukları zamana ilişkin hak iddiasında bulunabilmiştir. Bu, elbette vergi itirazları için de geçerli bir dayanak olmuştur. Kadimden bir vergi için elde edilmiş muafiyetin (özellikle avarız için), şartlar değişmediği müddetçe devam etmesi kabul görmüştür. Bu yüzden ahali, kadime muhalif şekilde ihdas edilmiş bir vergiye de itiraz etme hakkını kendisinde bulmuştur⁶⁵. Dahası itiraz gerekçesi her zaman sadece eskiden elde edilmiş muafiyetle değil, ödeme gücüyle de ilgili olmuştur. Bu tür dayanaklarla yapılan itirazlardan reayanın haklı görülüp indirim elde ettiği de anlaşılmaktadır⁶⁶. Dolayısıyla vergi konusunda hak arama işi, merkez dışı aktörlere karşı olduğu kadar merkezin kendisine karşı da gerçekleştirilmiştir. Arşivde bu konuda yazılmış epeyce dilekçe görülmektedir. 1657 tarihli Malkara ahalisinin arzuhalı böylesi bir duruma örnek gösterilebilir. Ahaliye göre; daha önceden burada kereste bulmaya imkân olmadığından dolayı tersane-i amire için kazalarından kereste kesilmesi istenmezken şimdi “emr-i âli” ile kaza ahalisinden kereste bahası adıyla 115.000 akçe tahsilat yapılır. Köylülere göre bu durum haksızlık ve zulüm (külli hayf ve gadr) anlamına gelmektedir. Bu yüzden köylüler bu talebin ref’ edilmesini arzuhalde isterler⁶⁷.

Yukarıdaki itirazlara bakarak sonradan ihdas edilen avarıza her zaman itiraz edildiği veya direnç gösterildiği sonucuna varılmamalıdır. Zira sonradan ihdas edilen avarızlara itiraz edilmediği ya da edilemediği yönünde bulgularla da karşılaşılabilir. Böyle bir örnek Ereğli kazası ve buraya bağlı köylerin itirazında görülür. Bu kaza ve köyleri Haremeyn-i Şerifeyn evkafındandır ve buna bağlı bir şekilde “avârız-ı divâniyye ve tekâlif-i ‘örfiyyeden min-külli’l-vücûh serbest ve mu’âf ve müsellemler”lerdir. Dolayısıyla arzı sunan Darüssaade Ağası Süleyman’ın da iddia ettiği üzere bu köylere avarız yükümlülüğü yüklenmemesi gerekir. Hal böyleyken 1641/2 senesinde Karaman Eyaletini tahrir eden Şerhi Mehmed Efendi, kasaba ve köylerdeki reayanın bir kısmını menzil hizmetine, geri kalanını da avarız hanesine kaydeder. Darüssaade Ağası, serbest vakfın menzile ve avarıza kaydedilmesinin haksızlık (külli gadr) olduğunu ifade etmesine rağmen ilginç bir şekilde bu haksızlığa istinaden avarız hane kaydı ile menzil hizmetinin ilga edilmesini talep etmez. Yani durumu haksızlık olarak görür, ancak itirazın dayanağını buna değil başka meselelere bağlar. Şerhi Mehmed Efendi’nin bu kasaba ve köyleri kaydettiği tarih 1641/2 olmasına rağmen itiraz tarihi 1651/2’dir. İtiraza gerekçe ise haksız bir şekilde avarıza kaydedilmiş olmak değil, bölgede 1646/7 senesinde taun-ı ekber olması, reayanın çoğunun ölmesi, kalanının bir kısmının askerî toprakta ikamet etmesi ve geri kalanların da fakir kalması gösterilir. Yani bu dertler dolayısıyla ahalinin hem menzili hem de avarızı ödemeye kudretlerinin kalmadığından, perişan ve perakende olduğundan dert yanar Süleyman Ağa. Dolayısıyla bu ana kadar “haksız” yere de olsa avarız ve nüzule

65 BOA, AE.SMMD.IV, 67/7880.

66 Örnekler için bkz. BOA, MAD, 8477, s. 12, h. 1; s. 18, h. 1; s. 27, h. 2; s. 38, h. 1.

67 BOA, AE.SMMD.IV, 44/5026.

kaydedilmiş olmak bir şekilde kabul edilmiş görünmektedir. Köyler boşalmaya başlayınca ve ödeme güçlüğü ortaya çıktıktan sonradır ki itiraz kayıtlara geçer. Süleyman Ağa'nın önerisi, yine de serbestlik gereğince avarız ve menzil mükellefiyetinin her ikisinin sona erdirilmesi değil, avarız hanelerinin “fürû nihâde” olunması, menzile ise zam yapılmasıdır. Bu yapılsa ancak Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları “ma‘mûr ve âbâdân” olacaktır. Merkezi hükümet, talebi kabul eder, avarız hanelerini ref' edip menzili devam ettirir ve ayrıca serbestiyet üzere vakıf devam ettiği için bir daha avarız hanesi talep edilmemesi için hüküm verir⁶⁸.

Süleyman Ağa'nın anlatımında bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. İlk, serbest vakıf reayasının avarıza kaydedilmesine neden en başta itiraz edilmediği, ikinci olarak da itiraz edildiğinde neden kayıp nüfusa ve fakirleşmeye odaklanıldığı merak uyandırır. Aslına bakılırsa Şerhi Mehmed Efendi'nin serbest bir vakıf bölgesini avarız olarak kaydetmesi, avarızın yaygınlaştırılması ve düzeltilmesi (avarız mükellefi tabanının genişletilmesi) politikası çerçevesinde yapılan bir işlemdir. 1640'lardan itibaren reformlarda adı zikredilmese de avarızda yaygınlaşma eğilimi arşiv kayıtlarından takip edilebilmektedir. Ancak bu yaygınlaşma uygulamasının, merkezin gelirlerini artırma çabası çerçevesinde *keyfî* bir şekilde hayata geçirildiği anlamına gelmemektedir. 1640'lardaki yeni tahrirler ve avarız kayıtları; vergiden kaçmak için padişah haslarına, vakıf arazilerine veya diğer serbest arazilere sığınanları, eskiden bir şekilde elde ettikleri muafiyete gerekçe olan hizmeti artık sunmayanları ya da hizmetlerine ihtiyaç kalmayanları ve bunlar gibi deftere kayıtlı olmayan ancak herhangi bir muafiyeti bulunmayanları tespit edip vergilendirmeyi (yaygınlaştırma ve düzeltme) hedeflemektedir⁶⁹. Bu tür düzenlemelerin meşru bir dayanağı vardır, bir haksızlık barındırmamaktadır ve dolayısıyla itirazı da gerektirmez. Bu yüzden de reaya tarafından kabul gördüğü ve genel olarak itiraz edilmediği söylenebilir. Neticede yapılan, gelişen şartlara ve avarızın daimî hale gelişine yönelik bir düzenleme çalışmasıdır. Süleyman Ağa'ya gelecek olursak; Ağa, 1641/2'de Şerhi Mehmed Efendi'nin mezkûr vakıf köylerini avarıza kaydetme sebebini, aradan geçen 10 yılın ardından unutmuş görünüyor yahut da bilinçli bir şekilde göz ardı etmektedir. Zira Şerhi Mehmed Efendi Karaman'a gönderilirken eline verilen emirde; avarızdan muaf vakıf bölgelerine muaf olmayan göçmenlerin yerleştiği ve bunları eski tahrir kayıtlarıyla mukayese ederek yeni avarız defterine kaydetmesi gerektiği bildirilir⁷⁰. Dolayısıyla ortada bir haksızlık yoktur, sadece nüfus hareketliliği sonucu yapılan

68 BOA, İE.SH, 2/134; BOA, MAD, 8477, s. 25, h. 1.

69 Darling, s. 126-128.

70 Darling, s. 131, 132.

bir düzenleme vardır⁷¹. Süleyman Ağa'nın haksızlık olduğunu ifade edip buna dayanarak sonradan ihdas edilen vergilerin ilgasını istememesi, olayın aslını bildiğinin ama ifade etmediğinin göstergesi olsa gerektir. Haksızlık söylemiyle Ağa, sanki isteğini elde etmek için yani vakfın hayatını sürdürebilmesi için manipülasyon yapıyor izlenimi vermektedir.

7. Köylerin “perakende ve perişan” olacağı gerekçesi, söylemi ya da tehdidi

Vergi indirimi için yapılan başvurularda genellikle ahali, fakirlikten, girihtelerin çokluğundan, ödeme güçlüğünden yahut da ödemeyi zorlaştıran yukarıdaki diğer olumsuz şartlardan bahsederek indirim taleplerinin gerekçelerini sıralarlar. Kuşkusuz gerekçelerin ortak noktası, ahalinin vergiyi ödemeye gücünün yetmemesidir. Bu noktada mevcut şartların devam etmesi durumunda ahali, kaçınılmaz surette köylerinin perakende ve perişan olacağına yani boşalacağına dikkat çekmektedir. Nüfusun (vergi baskısı, taun, ölüm, İslamlaşma, kıtlık veya pahalılıkla) azalması, köylerin tamamen boşalmasıyla sonuçlanacak bir sarmala dönüşme riskini barındırmaktadır. Çünkü nüfus azaldıkça kalanların vergi ödeme gücü düşer, bu durum girihteleri tekrar artırır, girihteler çoğaldıkça da kalanların kaçma eğilimi artar⁷². Kısacası nüfusun çeşitli sebeplerle azalması, reayanın üzerindeki vergi yükünü artırdığı için kalanların da topluca kaçmasına ve köylerin tamamen boşalmasına sebebiyet verebilir. Reaya indirim talep ettiği birçok başvuruda bu duruma işaret etmek üzere köylerin tamamen boşalma riskinin altını ısrarla çizer.

Bugünden bakıldığında ahalinin, acizliklerine vurgu yaparak padişah ya da veziriazamdan “ihsân” veya “merhamet” çerçevesinde vergi indirim talebinde bulunması beklenir. Nitekim birçok başvuruda bu tür yaklaşım görülür. Bu şekilde duygulara hitap eden yöntemlerden birisi de duadır. Fakir durumdaki köylüler, isteklerinin kabul edilmesi halinde padişaha dua edeceklerini söylerler. Mesela Çatalcalı Ahmed, padişaha sunduğu arzuhalinde ihtiyarlığı dolayısıyla vergilerden muafiyet elde ettiği takdirde “ömrü oldukça hayr du'â” edeceğini bildirir⁷³. İndirim taleplerinin birçoğunda ihsan, merhamet ve dua dışında başka bir yaklaşım görülür. Bu yaklaşımı işaret etmek üzere birçok başvuruda klişe olarak karşımıza köylülerin “perâkende ve perişan olmamız mukarrerdir” ifadesi çıkmaktadır. Bu klişe, indirim talebinin haklılığını ikna için kullanılan masum bir vurgu ifadesi gibi görünse de esasında hükümete gözdağı veren ince bir mesaj ya da doğrudan tehdit maksadı içermektedir. Bir

71 Tırhala'da Mir Mehmed Paşa evkafı reyası avarızdan muaf olmalarına rağmen tahrir yazıcısının kendilerini avarıza kaydettiğini şikâyet etmiştir. Şikâyet hükmünde yazıcıya nasıl bir işlem yapması gerektiği izah edilmiştir. Buna göre; eskiden beri muaf olan reaya hizmetine devam ettiği müddetçe üslub-ı sabık üzere muafiyetleri devam edecek ve bunlardan fazla hariç ez-defter olanlar ile sonradan vakıf köylerine yerleşenler kanun üzere avarız defterine kaydedilecektir. Dolayısıyla bu tür bir uygulamada kanuna aykırılık ve haksızlık söz konusu olmayacaktır. BOA, MAD, 8477, s. 22, h. 2.

72 BOA, AE.SMMD.IV, 83/9828; BOA, TSMA.d, 9655/1, s. 6.

73 BOA, AE.SMMD.IV, 34/3905.

yönüyle köylerin boşalması endişesi veya riskinin vergi indirim taleplerinde gerekçe olarak sunulduğu kabul edilebilir. Ancak bu beklentiye veya endişeyi ortaya koyan söyleme dikkatlice bakıldığında bunun gerekçe sunmak maksadından ziyade bir tehdit unsuru ve pazarlık aracı olarak kullanıldığı aşikârdır⁷⁴. Burada kullanılan dil ve söylem, kimi zaman bir meydan okuma şeklinde ortaya konmuş olsa da devlet, bunu bir meydan okuma değil, reyanın sıkıntısını dile getirme biçimi olarak görme eğilimindedir ve bu bağlamda şikâyete dair sorunu çözmeye gayret eder⁷⁵. Müştekilere, bu klişeyle vergi yükünün altında ezildiklerini, vergilerin aynı oranda alınmaya devam edilmesi halinde köy veya mahallerinden daha fazla firar yaşanacağını dahası köyün boşalacağını ifade ederler. Dahası “cümlemiz firâra karâr virüb” ya da köyün “bi’l-küllîye perâkende ve perîşan” olacağı gibi ifadelerle, köylü merkeze “aba altından sopa gösterir”⁷⁶. Talepler kabul görmezse geride kalanlar da köyü terk edecek ve hiç kimseden vergi toplanamayacak bir durum ortaya çıkacaktır⁷⁷. Dolayısıyla vergi ünitesi tamamen çökecek ve asıl zararlı çıkan hazine olacaktır⁷⁸. Böylesi bir durumdan sadece merkezi hazine değil yukarıda değinildiği üzere buralardaki vergiyle geçimlerini sağlayan dirlik sahipleri ve vergi geliriyle varlığını sürdüren vakıflar da zarar göreceklerdir⁷⁹.

Köylülerin kırsaldan kaçışının hazine üzerindeki potansiyel etkisi korkunçtur⁸⁰. Kaçışın yaratabileceği muhtemel tehditler, reyanın eline önemli bir pazarlık kozu verir. Köylülerin bu süreçte gösterdiği performanslarına, ortaya koydukları söylemlerine, yerel dinamiklerin destek veren ifadelerine ve sonuçta merkezi hükümetin karşılık olarak verdiği tavizlere bakıldığında köylünün pazarlık gücü daha iyi anlaşılır⁸¹. Gerçekten de vergi indirimine ilişkin elde edilen (aşağıda görülecek tam ya da yarım) kazanımlar, pazarlık sonucu köylü lehine

74 İlgürel, “Celâ-yı Vatan”, s. 239.

75 Suraiya Faroqhi, “Political Activity among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (1992), s. 27, 28.

76 Sorun çözülmeye geride kalanlar da köylerini terk etme tehdidinde bulunurdu. Mesela bir arzuhalde şu ifadeler yer almıştır: “hâne-i mezkûre fûrû nihâde olursa her birimiz karye-i mezkûrede dururuz ve illâ perâkende ve perîşan olmamız mukarrerdir” diyerek köyü terk etme düşüncesini bir pazarlık aracı olarak kullanmışlardır (BOA, İE.ŞKRT, 1/4). Başka örnekler için bkz. BOA, TS.MA.e, 831/23; BOA, YB.04, 2/92; BOA, AE.SMMD.IV, 77/9074.

77 BOA, AE.SMMD.IV, 22/2418.

78 Bazı köylerde yaşayanlar peyderpey azalmakta ve vergiye esas olan hane sayıları da buna bağlı bir şekilde merkezce peyderpey indirilmekteydi. Tripolice’ye bağlı Londi köyünün önce 20 hanesi, ardından 10 hanesi vergi mükellefiyetliğinden kaldırılmıştır. BOA, AE.SMMD.IV, 22/2401.

79 Bu durum tımarlara zarar verdiği gibi seferlere ve muhafazaya da zarar verebiliyordu (BOA, AE.SMMD.IV, 28/3167). Bu korku mültezimler için de geçerliydi. Bir mültezimin henüz tahsilatını gerçekleştirmediği köyün köylülerce terk edilmesi, tahsilatı gerçekleştirilmeyeceği için iltizam taahhütlerini yerine getiremeyeceği anlamına gelirdi (Darling, s. 253).

80 Darling, s. 360.

81 17. yüzyılın sonunda Bolu ahalisinden seçilen temsilcilerle defterdarın devir, selamiye ve subaşılık adı altındaki vergiyle ilgili doğrudan yaptıkları pazarlık ve pazarlığa ilişkin belgeleri için bkz. Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Devrinde Ağırlaşan Vergilere Karşı Halkın Tepkileri II. Pazarlık (Bolu Subaşılık Maktuı, Devam)”, *Çele*, 35 (1966), s. 25-31.

gelişen uzlaşya işaret eder⁸². Mesela 1651’de Samakov kazasına tâbi Alioğlu köyü ahalisi bu durumu çok güzel formüle eder. Ya da formül, onlar adına meseleyi merkeze ileten kadının marifetidir: “bizim karyemiz ancak on dört hâneye tahammülü var muharrir-i cedid Ca’fer Efendi karyemizi on beş hâne tahrir idüb ol ecilden on beş hâneye tahammülümüz olmayub tâkat getiremeyüb eğer on dört hâneye tenzîl olmaz ise perâkende ve perîşan olmamız mukarrerdir.” Başvuru, merkezde olumlu karşlanır ve bir hane indirimi gerçekleşir⁸³. Netice itibariyle örnekteki gibi pazarlıklar, bir bölgenin ödeyeceği son vergi miktarını belirlemektedir. Zaten avarızın ahali üzerinde oluşturduğu yükün farkında olan merkezi hükümet “uzlaştırıcı bir jest” olarak genellikle vergi hanelerini belli ölçüde düşürmeyi kabul eder⁸⁴.

C. Karar süreci

Hangi aracı vasıtasıyla olursa olsun yahut da aracısız doğrudan başvuru ile yapılmış olsun, bir vergi indirim talebi (yukarıda görüldüğü üzere genellikle hane indirim talebi olmuştur) merkeze ulaştığında karar verme sürecinin iki temel yöntemle yürütüldüğü görülmüştür.

1. Defter incelemesi

Başvuruların büyük bölümünün çözümünde (yaklaşık 5/4) şikâyet konusuyla ilgili defterlerin incelendiği görülür. İncelemelerde başvuru sahiplerinin iddiasına temel teşkil edecek mükellefiyete dair cizye, avarız ve mevkufat gibi defterlere bakılır. Bilindiği üzere Divan’a gelen arzuhal üzerine çıkarılan derkenarlardan bürokratik işlemleri takip etmek mümkündür. İndirim taleplerinde maliye bürokrasisi, genellikle başvuru sahiplerinin arzuhallerinde bildirdiği rakamları defterlerden teyit eder ve mutat olduğu üzere indirim kararını veziriazama bırakır. Bazı örneklerde defter incelemesi beraberinde defterdar tarafından telhis sunulduğu görülmektedir. Telhislerin mantığına uygun şekilde defterdar, kendisine kadar gelen süreci özetledikten sonra derkenara dayanarak önerisini ortaya koyar⁸⁵.

Defter incelemesi meselenin çözümü için yaygın bir yöntemmiş gibi görünse de dilekçe derkenarlarındaki işlemler bu işin usulen yapıldığı izlenimi vermektedir. Yani defter incelemelerinin, verilen karara doğrudan bir tesiri yok gibidir. Hemen hepsinde; dilekçe sahiplerinin ifadelerini doğrulayan kayıtların çıkartılması ve beraberinde talep edilenin kısmen ya da tamamen kabul edildiği buyurulunun verilmesi şeklinde bir izlek takip edilmektedir. Dilekçe sahiplerinin ifadeleriyle defterlerdeki rakamlar neredeyse hiç şaşmamaktadır. Anlaşılan defterler, ahalinin dilekçelerinde belirttiği rakamların teyidi için mahzenden

82 Bazı örnekler için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 21/2395; 25/2831; 25/2829.

83 BOA, AE.SMMD.IV, 22/2512. Bir başka örnekte köylüler, eğer istedikleri gibi birer haneleri *fürü nihâde* olursa eskiden olduğu gibi padişaha ve devlete bir kusurlarının olmayacağını bildirmişlerdir. BOA, İE.ML, 8/647.

84 İnalçık, “Military and Fiscal Transformation”, s. 315.

85 BOA, İE.ML, 26/2454.

çıkartılmaktadır. Defterler, ahalinin ödeme güçlüğüne ilişkin bir veri sunamayacağına göre sadece bu şekilde yapılan işlem, ahalinin ödeme güçlüğüne yönelik iddialarının incelenmediği anlamına gelmektedir. Peki, bu durumda karar neye göre verilmektedir? Defter incelemesinin ardından başka herhangi bir inceleme yapılmadığına göre ahalinin iddialarının merkez tarafından zımnen kabul edildiği söylenebilir. Darling, 17. yüzyılın başındaki bütçe açığının farkında olan maliye yetkililerinin mümkün mertebe gelirleri artırmak zorunda iken indirim taleplerini sorgusuz sualsiz kabul etmesinin gerekçesini meşruiyet kaygısında bulur. Darling bu tutumu 17. yüzyılın başlarındaki ihtiyaç hissedilen meşruiyet ihtiyacının para bulmaktan daha önemli bir menfaat olduğu inancına bağlar⁸⁶. Anlaşılan o ki aynı yaklaşım yüzyılın ikinci yarısı için de geçerlidir. Zira burada incelenen dilekçelerin büyük bölümünde indirim taleplerinin ahalinin durumu tahkik edilmeden kabul edildiği görülmektedir.

2. Yerinde inceleme veya tahrir

Yukarıdaki mutata uygulamanın dışında bazı durumlarda sancak, kaza veya köyün tahrirden geçirilmesi veya yerinde incelenmesi kararı göze çarpmaktadır. Yani indirim taleplerinde ahalinin mağduriyet iddiası her zaman sorgusuz sualsiz kabul edilmiş değildir. Özellikle nüfusun azalmasıyla ilgili iddiaların açığa çıkartılması için merkez tarafından bu köylerin veya kazaların sayımlarının (tahrir) yapıldığı anlaşılmaktadır. İşleyişin detaylarıyla verildiği bir ferman suretine yakından bakmakta fayda var. 1680/1'de Hırsova kazasına bağlı köylerin ahali avarız hanelerindeki girihteler yüzünden perişan olduklarını kazanın naibine bildirirler. Naip de gelen şikâyet doğrultusunda; kazanın çoğu köyünün harap hale geldiğini, dörder beşer nefer reyanın ikamet ettiği birkaç pare köy kaldığını, onların da hallerinin zayıf olduğunu, bedel-i nüzülü vermeye güçlerinin yetmediğini arz ile merkeze aktarır. Merkezde tutulan mevkufat defterleri incelenince bölgede 178 hane olduğu görülür. Köylerin durumunu incelemek üzere vezir serasker Mehmed Paşa tarafından bölgeye *âdemler* tayin edilir. Bölgeye giden adamların incelemeleri neticesindeki tespitleri, naibin arzındaki ifadeleri uymaktadır. Bu yüzden köylülerin hallerine merhamet edilerek kazada bulunan 178 avarız ve nüzul hanesinin 28 hanesi *fürû nihâde* olunur. Bundan sonra 150 avarız hanesi kaldığına ve daha fazla talep edilmemesi gerektiğine dair ferman hazırlanır. Ayrıca Hazine-i Âmire'den ahalinin eline mühürlü ve nişanlı mevkufat defteri sureti verilir⁸⁷.

Kraguyofça ahalsinin şikâyeti üzerine 1686'da hazırlanan bir defter, nüfusun azalması ve yeniden sayım yapılmasına dair çalışmalara ilişkin süreci daha detaylı şekilde sunmaktadır: Kraguyofça kazası ahali, kadiya gelip cizyeyi ödemeye gücümüz yoktur, diye şikâyetlerini dile getirirler. Bunun üzerine durumu tetkik etmek için Ahmed Ağa mübaşir olarak gönderilir. Ağadan istenen; reyanın ahvalini öğrenip kaydetmek, teftiş etmek, yoklamak ve sıhhatli bir şekilde arz etmektir. Ağa, kazada konuyla ilgili bilgisi olanlarla görüşür, köy köy gezerek

86 Darling, s. 349.

87 BOA, TSMA.e, 723/68.

yoklamalar yapar ve elde ettiği bulguları tahrir ederek bir deftere kaydeder. Defterin ilk dört sayfası boşalmış köylerin listesiyle doludur. 147 pare boş köyün, neden ve ne zamandan beridir boş olduğu isimleriyle beraber teker teker kayıtlıdır. Kayıtlardan bir seneden 40 seneye kadar boş olan köylerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Genellikle yakın tarihlerde (yani birkaç yıldır boş olan) boşalmış köylerde ne kadar reaya olması gerektiği ve bunların hangi kazalara kaçtığı belirlenebilmiş görünür. On, yirmi, otuz ve kırk yıllık boş köylerdeki reayanın izinin sürülemediği, bunlara ilişkin bilgi notlarının olmamasından anlaşılır. Defterin son üç sayfasında ise reayası mevcut olan köyler bulunmaktadır. 164 köyde toplamda 660 cizye mükellefi sayılıdır⁸⁸.

İndirimlerde genellikle gihrteler yüzünden hane sayılarının azaltılması talebiyle karşılaşılmıştır. Ancak bazı örneklerde mesele kaçaklar değil, genel ödeme güclüğü olmuştur. Böylesi durumda ise ödeme miktarında indirim gidilmiştir. Mesela 1673'te 12.029 cizye hanesi bulunan Kıbrıs'ta ahaliden ödeme güclüğüyle ilgili şikâyetler gelmiştir. Şikâyetler doğrultusunda yapılan tahrirde hane sayıları öncekinden daha fazla çıkmıştır. Bunun üzerine daha önce hane başına 451'er akçe ödenirken yeni durumda ahalinin haline merhameten 400 akçeye indirilmiştir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, hazineye giren toplam miktarda düşüş olmamıştır⁸⁹.

D. Cevaplar

Ahaliden gelen indirim taleplerine merkezi yönetimin dört tür cevap verdiği tespit edilmiştir. Bunlar aşağıda örnekler üzerinden kısaca incelenecektir.

1. Tam indirim

İndirim başvurusunda bulunanlar, genelde indirilmesini istedikleri verginin (çoğu durumda hanenin) miktarını bildirirler. Bu isteklere verilen cevaplarda karşımıza ilk çıkan ve en çok hayata geçirilen (başvuruların yarıya yakını) uygulama indirim talebinin ve miktarının merkezce olduğu gibi kabul edilmesidir. Mesela 1657'de Bolu sancağına bağlı Bakırlıçaşa köy ahalisi, üzerlerine kayıtlı altı hanenin üçünün indirilmesini isterler. Gerekece olarak da köylerindeki ölümler ile komşularının bazısının yeniçeri olması gösterilir. Bu durumda vergi ödeyecek altı hanede ancak beş nefer reaya kaldıklarını, altı haneyi çekecek takatlerinin kalmadığını ve bu yüzden üç hanenin "bâri merhamet-i şehri-yâri ile ref" olunmasını talep ederler. Kadı merkeze gönderdiği arzda köylünün durumunu teyit eder. Kayıtları defterlerden de incelenen köye istediği verilir ve altı hanenin üçü ref edilir⁹⁰.

88 BOA, AE.SMMD.IV, 102/11919. Benzer süreçlerin farklı örnekleri için bkz. BOA, MAD, 14709, s. 1; BOA, AE.SMMD.IV, 102/11952.

89 BOA, MAD, 3618, s. 3, 4.

90 BOA, AE.SMMD.IV, 41/4666. Başka örnekler için bkz. BOA, İE.SH, 1/65; BOA, AE.SMMD.IV, 22/2450; BOA, İE.ML, 26/2454.

2. Talep edilenden daha az indirim yapılması

İkinci uygulama ise pazarlık algısına da uyacak biçimde köylünün istediği indirim miktarının tamamı değil bir kısmının verilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Mesela Dimetoka'da Cebel nahiyesine bağlı Kızıldeli köyü ahalisi, üzerlerine yüklenen üç araba mükellefiyetine itiraz etmişlerdir. Üzerlerinden tamamen kaldırılmasını istemişlerdir. Bunu yaparken de zaten avarız ödediklerini ve bu zamana kadar araba mükellefiyetleri yokken sonradan yükümlü kılınmasının haksızlık olduğunu vurgulamışlardır. Tüm bu iddialar ayrıca kadı tarafından da teyit edilmiştir. Asıl itiraz gerekçeleri ise üç araba mükellefiyetinin köylerini “perâkende ve perîşan” edeceği yönündeki endişeleridir. Mutat olduğu üzere defter incelemesi yapılmıştır. sekiz avarız hanesi yanında üç araba mükellefiyetleri defterde görülmüştür. Buyuruldudan anlaşıldığına göre merhamet gösterilmiş ve mükellefiyetleri iki arabaya indirilmiştir. Böylelikle Cebel nahiyesinde devlet ile reaya arasındaki pazarlık bu şekilde son bulmuştur⁹¹.

3. İndirim talebinde bulunanların yükünü başkalarına yükleme ve dengeli tevzi

Köylülerin indirim taleplerine karşılık merkezin hayata geçirdiği bir diğer yöntem ise vergi yükünün başka köylere, birimlere veya şahıslara yüklenmesidir (tahmil). Bu durum başvurusu kabul edilen köylüler için indirim anlamına gelirken, diğer köyler için yeni veya ekstra bir mükellefiyet anlamına gelir. Bu yöntemle hazine gelir kaybına uğramaz ama başvuranlar açısından bir şekilde indirim gerçekleşmiş olur. 1657'de Hüdavendigâr sancağı Yenişehir Kazasına bağlı Ebe köyü ahalisinin indirim talebi bu şekilde çözülmüştür. Köylüler ölümler ve firarlar yüzünden üzerlerine yüklü 12 avarız ve altı piyade hanesini ödeyemeyeceklerini bildirmişlerdir. Merkez, üç hanenin ref' edilmesine karar vermiş; ancak indirilen haneler Trabzon Sancağında Akçaabad nahiyesinde bulunan Vahanus? adlı köye yüklenmiştir. İlginç bir şekilde ref' edilen haneler Hüdavendigâr sancağında iken tahmil edilen köy Trabzon sancağında olmuştur⁹².

İndirimlerin başka köye tahmil edilmesi uygulaması bazen indirim talebinde bulunan köylerin teklifi ile gerçekleşmiştir. Yani merkezden indirim talebinde bulunan bazı köyler, üzerlerindeki vergi yükünün bir kısmının başka köylere aktarılmasını önermişlerdir. Anlaşılan o ki bu köylüler böylesi bir uygulamayla devletin geliri azalmayacağı için daha garanti olan bu yolu tercih etmişlerdir. Başka köyü öneren köylüler kimi zaman ellerini

91 BOA, AE.SMMD.IV, 21/2395. Benzer indirim uygulamaları şu şekilde olmuştur: Silistre kazasına tâbi Tilkimusa köyü reayasının 3 hane indirim talebinin 1,5 hanesi (BOA, İE.ML, 8/645); Babadağı mülhakatından Turhanlar karyesinde de 2,5 ve rub' hane indirim talebinin 2 hanesi (BOA, İE.ML, 8/646); Karasu kazasında Göldavudlar köyünün bir avarız hane indirim talebinin yarım hanesi (BOA, İE.ML, 8/647); Larende Hoca Mahmud Mahallesinde 3 hane indirim talebinin 2 hanesi (BOA, İE.ML, 10/858) kabul görmüştür.

92 BOA, AE.SMMD.IV, 40/4559. Benzer başka örnekler için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 44/4977; BOA, D.MKF.d, 27487, s. 2, 3, 6, 16, 17, 17/1a.

daha da güçlendirmek adına önerdikleri köylerin ödemeye güçlerinin olduğunu özellikle vurgulamışlardır⁹³. Bunlar, hazine gelirinin azalması anlamına gelecek indirim talebinin merkez tarafından uygun görülmeceği ihtimaline karşı, bu yolu tercih etmiş olmalılar⁹⁴. Zira böylelikle miriye de zarar gelmemiş olacaktır. Mesela Niğbolu sancağında bulunan İvraca nahiyesine bağlı Bokofça köyü ahalisi, köylerininavarız hanesinin fazlalığından şikâyet etmişlerdir. Köylerinin perakende ve perişan olma durumunu bildiren köylüler üzerlerindeki hanelerden dokuzunun civarda bulunan ve “hâriç ez-defter” durumundaki üç köye paylaştırılmasını istemişlerdir. Talep doğrultusunda Bokofça köyüne kayıtlı 20 hanenin dokuzu diğer üç köye kaydedilmiştir. Bu süreçte Bokofça köyü ahalisinin durumunu teyit etmek üzere inceleme yapılmamış, doğrudan köylünün arzuhalindeki beyanı esas alınmıştır⁹⁵.

Aslına bakılırsa yükün başka köylere kaydırılması talebi, tam anlamıyla bu çalışmada çerçevesi çizilen türde bir indirim talebi anlamına gelmez. Ancak yine de başvuranlar açısından ödenen miktarda azalma yaşanır ve onlar için nihayetinde indirim gerçekleşmiş olur. Bu uygulamaya benzer şekilde vergi yükünün muaf şahıslara yüklenmeye çalışıldığı da görülür. Köylüler, yüklerini hafifletmenin bir yolu olarak birlikte yaşadıkları muafların kendileriyle beraber vergi ödemelerini talep ederler⁹⁶. Mesela köylerindeki tekaütlerin ya da hariç ez-defter olanların haneye dahil edilmesini isterler⁹⁷. Bu işin bir diğer boyutu da vergilerin adil tevziidir. Esasında yine bu da bir vergi indirim talebi olmasa da verginin tevziinde yaşanan yanlış veya haksız uygulamalar giderilerek bazı reyanın yükü hafifletilmiş olur. Bu tür durumlarda şikâyetçilerin talebi genellikle tevzinin adil bir şekilde gerçekleşmesi ve vergi yükünün güçlerinin yeteceği miktarda yeniden düzenlenmesidir. Böyle durumlarda şikâyetçiler, tevzi işinde diğer köylerin ya da şahısların maddi açıdan daha güçlü oldukları iddiasını etkili bir argüman olarak kullanırlar. Netice itibariyle dengeli bir tevzi, zor durumdaki reyanın vergi yükünü hafifletir ve onlar için bir şekilde indirim sağlanmış olur⁹⁸. Tevzinin bir diğer yönü de haksızlıktan ziyade ödeme gücü çeken köylerle ilgilidir. Şöyle ki; farazi olarak 100 hanelik bir defterdeki 10 hanelik köyün ödeme yapamayacağı taşradaki pazarlıklar esnasında anlaşılabilir olsun. Bu durumda kadı, ayan-ı vilayet, sipahiyan, zuama ve iş erlerinden oluşan pazarlık heyeti, oybirliğiyle 10 haneyi tevziden çıkarır ve 90 hanelik yeni bir tevzi defteri hazırlar. Sonrasında pazarlık meclisi, hazineye girecek vergi

93 Mesela Silistre’de Prevadi kazasına bağlı Kozluca köyünün ahalisi, başka üç köyü önerirken, bunların birer ya da yarımşar hane ödemeye kudretlerinin bulunduğunu arzuhallerinde bildirmişlerdir. BOA, İE.ML, 67/6311.

94 Bazı durumlarda ahalinin üzerlerindeki yükü bir başka köye tahmil talebi, hayata geçirilmeden de doğrudan indirim gerçekleştirilebiliyordu. BOA, İE.ML, 8/651.

95 BOA, AE.SMMD.IV, 30/3388. Benzer örnekler için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 40/4541; BOA, İE.ML, 11/973; BOA, İE.MT, 1/71.

96 İvraca hassı ahalisinin şikâyetine göre köylerinde 30’u aşan voynuk peydahlanmıştır. Bunların kendileriyle beraber vergi ödemelerini istemektedirler. BOA, İE.ŞKRT, 2/115.

97 BOA, MAD, 8477, s. 26; BOA, İE.DH, 5/423.

98 “salyâneye tahammüllerimiz olmayub sâyir kuralar izdiyâd üzere olub anların salyâne kalil ve bizim kesir vâki’ olmağla bize hayf ve gadr olmuşdur.” BOA, AE.SMMD.IV, 1/103.

miktarını düşürmemek adına her hanenin payını %11,1 yükselterek 90 haneye pay eder. Yük diğerlerinin üzerine pay edildiği için ödeme güçlüğü çekenler için indirim gerçekleşmiş olurken 90 hane fazladan ödeme yapmış olur⁹⁹.

Son cümleden hareketle meselenin bir de karşı tarafı olduğu unutulmamalıdır. Yani avarız hanelerinin sonradan tahmil edildiği diğer köyler. Bu durumdaki bazı köyler yeni gelen vergi yükünün ağırlığından şikâyetçi olurlar. Onikidivan kazasına bağlı Şahne köyü ahalisi 1650'de bu şekilde üzerlerine sonradan yüklenen üç haneden muzdariptir. Köylülerin kadıya aktardıklarına göre defter-i atikte üzerlerinde yedi hane varken, ödemede kusurları yokken ve ancak bu yedi haneye güçleri yeterken, yeni tahrir yazıcısı üç farklı köyün birer hanesini Şahne köyüne yükler. Yeni hesapta 10 avarız hanesine çıkan köylüler soluğu kadı mahkemesinde alırlar. Köylüler mutat tehditlerini burada oldukça açık bir şekilde dile getirirler: “Tahmil olunan üç hâne yine aslına tahmil ile üzerimizden ref³ olunmaz ise mevcûd olanlarımız dâhi perâkende olmamız mukarrerdir.” Kadı köylünün durumunu teyit eden arzı merkeze iletir. Mevkufat kayıtlarının incelenmesinin ardından bu üç köy başka yerlere aktarılarak Şahne köyü tekrar yedi haneye düşürülür¹⁰⁰.

4. Ret

Merkezi hükümet indirim başvurularını yukarıdaki örneklerde görüldüğü şekliyle kabul etmiştir. Bazı ender durumlarda ise indirim veya muafiyet taleplerini doğrudan reddetmiştir. 1658'de Kale-i Sultaniye ahalisinden talep edilen nüzul bedeline ahali mahkemede itiraz etmiştir. Bunun için zaten sürekli kale hizmetinde bulduklarını, menzil bargirleri için harç çektiklerini, çeşitli şekillerde tekâlif-i şakka ödemeleri yaptıklarını ve dahası istenen nüzul bedelini ödemeye imkânlarının olmadığını gerekçe göstermişlerdir. Ancak defter incelemeleri ardından herhangi bir gerekçe göstermeksizin indirim talebi reddedildiği gibi engel olanların da merkeze gönderilmeleri istenmiştir¹⁰¹.

Talebi Doğrudan Reayadan Gelmeyen İndirim Uygulamaları

Yukarıda vergi yüküne dayanamayan reayanın indirim talebinde bulunması ve buna karşılık merkez tarafından verilen cevap ile bu sürecin bürokratik işleyişi ele alındı. Ancak

99 Dahası Ursinus'a göre bu bir sarmala dönüyordu. Zira bu şartlar altında başka köyle zor duruma düşecek ve onlar da indirim talebinde bulunacaklardır. Bu yeni köylerin de yükü hafifletildiğinde geriye kalan vergilendirilebilir hanelerin ödeyeceği miktar daha da artacak ve kaçınılmaz bir şekilde kalan köylerin konumunun yeniden görüşülmesi zorunluluğu doğacaktır. Bu süreç bir kez başlayınca böylece devam edecektir. Michael Ursinus, “Doğal Afetler ve Tevzi: Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik Çağ Sonrası Yerel Vergi Sistemleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 289.

100 BOA, İE.ML, 15/1400; BOA, İE.ML, 15/1400. Trabzon Sancağına bağlı Maçka kazasında Teraşanos köylüleri, üzerlerine sonradan yüklenen ve Galyane köyüne ait buçuk haneye itiraz etmişler ve kayıtların incelenmesinin ardından istekleri kabul edilmiştir. BOA, İE.ML, 20/1853.

101 BOA, AE.SMMD.IV, 39/4468. Benzer bir örnek için bkz. BOA, AE.SMMD.IV, 103/12052.

bazı durumlarda bu tür bir süreç işlemeden de yani herhangi bir resmi indirim talebi olmadan da vergi hanelerinde (vergide) indirime gidildiği bilinmektedir. Üstelik bu tür uygulamalar birkaç örnekle sınırlı değildir. Bunların çoğu, sistemin işleyişinden başka bir ifade ile sistemin içerisine yerleştirilmiş mekanizmaların çalışmasından kaynaklı bir örüntü ile gerçekleşmektedir.

Bu tür indirim uygulamalarında ilk hareketi yine kimi araçlar başlatmıştır. Bazı örneklerde vergi indirimine ya da hane indirimine gidilmesi gerektiğine dair kanaati taşraya vergi tahsiline giden görevliler merkeze aktarmışlardır. Ahali tarafından resmi bir başvuru olup olmadığına dair bir veri olmasa da mükelleflerin vergi ödeme konusundaki sıkıntılarını şifahi olarak tahsildarlara aktardıkları düşünülebilir. Köylü tahsildarlara direnç de göstermiş olabilir. Yahut da tahsildarlar sadece gözlemlerine dayanmaktadır. Zira bazı durumlarda tahsildarlar ya tahsilat yapacak hane bulamamışlar ya da köylünün ödemeye mecalinin olmadığını gözlemlemişlerdir. Tırnova örneğinde olduğu gibi. Burada kaçaklardan dolayı cizye tahsilatı gerçekleşmediği için cizyedarın önerisiyle indirime gidilmiştir¹⁰². Cizyedarların bu şekilde indirim gerekliliğini merkeze iletmeyi kendilerine görev bellemelerinin temel sebebi elbette çoğu zaman kendi yaşadıkları sıkıntılar olmuştur. Zira uhdelere aldıkları cizyeyi tahsilata giden bu durumdaki cizyedarlar zarar etmişlerdir. Herhangi bir kaza ya da sancağa ilişkin merkezdeki kayıtlar ile gerçekte mevcut olan hane adedi arasındaki fark bu sıkıntının temel sebebi olarak görünmektedir. Cizyedarlar/mültezimler ellerindeki kayıt doğrultusunda tahsilata gittiklerinde karşılaştıkları manzara sonucunda hüsrana uğramıştır. Bekledikleri miktarı tahsil edemeyen cizyedarlar mağdur olmuş ve durumun düzeltilmesi için gerekli başvuruları yapmışlardır. Bu tür durumlarla karşılaşmak istemeyen mültezimler, böylesi yerlerin iltizamına talip olmamış ve uzun süreler buralardan gelir de elde edilememiştir¹⁰³. Dolayısıyla yukarıda da değinildiği üzere girihlerden hem reaya hem de cizyedarlar muzdarip olmuştur. Bu durumdan, hazine gelirleri düştüğü için elbette merkezi yönetim de rahatsızlık duymuştur. Sonuç olarak bu tür durumlarla karşılaşmamak adına ve herkesin çıkarı gereği (devlet, tahsildar ve reaya) hane sayısının gerçeği yansıtması gerekliliği ortadadır. Bu yüzden taşradan hane sayılarıyla ilgili tutarsızlıklara dair bilgi hangi kanaldan gelirse gelsin merkez tarafında dikkate alınmıştır.

Cizyedarların dışında taşraya çeşitli sebeplerle gönderilen mübaşir, toprak kadısı, müfettiş, mültezim ve emin gibi görevlilerin kişisel gözlemleri (muhtemelen bu görevliler ahaliden sözlü şikâyetler geliyordu) merkeze aktarılır. Bu görevlilerden gelen raporlar veya taşradaki diğer görevlilerin arzları yeni tahrirlere sebebiyet verir ve gerekli görüldüğü

102 BOA, TS.MA.d, 9661, s. Ek 2.

103 Mesela, Avlonya cizye gelirlerini 1650 yılına gelindiğinde 4 yıldır kimsenin deruhte etmediği anlaşılıyor (BOA, MAD, 1552, s. 6). Of kazasında da benzer durum yaşanmış ve üç-dört sene talibi çıkmamıştır (BOA, MAD, 1198, s. 7).

durumlarda hane indirimlerine gidilir¹⁰⁴. Bunların dışında herhangi bir talep olmadan da durum tespiti için yapılan tahrirler de görülür. Bilindiği üzere klasik tahrirlerin yapıldığı dönemlerde ara ara yapılan tahrirlerle vergi birimlerinin durumları gözden geçirilir. Avarız hanelerinin belirlenmesinde de aynı durumu görmek mümkündür¹⁰⁵. Buna benzer şekilde cizye örneğinde cizye gelirlerinin düzenli bir şekilde tespit ve tahsili için üç yılda bir “nev-yafte” adıyla sayımlar yapılır. İlk kez deftere kaydedileceklerin tespiti için yapılan bu sayımların amaçlarından birisi de vergi bölgesinde kayıttan düşenlerle kaçakların tespit edilerek mükellefiyetlerin yeniden gözden geçirilmesidir¹⁰⁶. Birçok kayıta görüldüğü üzere bu sayımlarda özellikle kaçakların yoğun olduğu yerlerde girihteler fûrû nihâde edilerek vergi indirimlerine gidilir. Dolayısıyla reayadan herhangi bir talep gelmeden de *nev yafte* sayımlarıyla cizye ödeyecek mükelleflerin sayısı azaltılabilmektedir. Bununla ilgili defterlerde görülen indirimler reayadan herhangi bir şikâyet gelmeden sistemin işleyişiyle kendiliğinden gerçekleşen indirimler olarak tasniflenebilir. Bu tür eksikliklerin giderilmesi ile daha dengeli bir vergi düzeni sağlanmış olur. Aslına bakılırsa ahalden talep gelsin ya da gelmesin, vergi miktarının belirlendiği defterleri halkın şartlarıyla uyumlu hale getirmek, ama aynı zamanda hükümetin de ihtiyaçlarını ihmal etmemek, Osmanlı mali yönetiminin hayata geçirmeye çalıştığı kesintisiz yürüttüğü işlem olarak görülebilir¹⁰⁷.

104 Ancak bu, her zaman hane sayısının indirileceği anlamına gelmeyebilirdi. Mesela yaşanan bir taun neticesinde vergi mükelleflerinin sayısının azalacağı muhakkaktır. Dolayısıyla avarız gelirleri de hanelerin azalmasına paralel olarak düşecektir. Bu tür durumlarda yapılan yeni tahrirlerle hükümet, nüfus azalsa da avarız hanelerinin sayısını azalmadan korumanın yollarını da geliştirmiştir. Bir örnek olay Erzurum'da yaşanmıştır. Erzurum'da yaşanan büyük veba salgınının ardından tahrir yapılmış ve vebadan ölen hane sahiplerinin ve harap olan köylerin haneleri, salgın olmayan, tahammülü olan ve hariç ez-defter bulunan yerlere yüklenmiştir. Böylelikle asıl haneye noksan ve miriye eksiklik gelmemiştir. BOA, MAD, 14739, s. 50.

105 Bazı avarız sayım defterlerinde hanelerin indirildiğine dair fûrû nihâde kayıtları görülebiliyor. BOA, MAD, 18177, s. 6, 9, 15.

106 İnalçık, “Cizye”, s. 46.

107 Darling, s. 330.

Sistemin işleyişi sonucu defterlerde hane sayılarının azaltıldığına dair birçok örnek arşivde görülür¹⁰⁸. Ancak hane indirimi her zaman tam olarak vergi indirimi anlamına gelmeyebilir¹⁰⁹. Yani hane indirimleri, her zaman ahalinin totalde ödeyeceği vergi miktarında indirim yapıldığı ve dolayısıyla hazine gelirinden vazgeçildiği anlamına gelmez¹¹⁰. Netice itibarıyla bu tür hane tenzilatlarını, doğrudan bir vergi indiriminden ziyade “vergilendirmede denge gözetilmesi” ya da “vergide dengeli dağılım sağlama” gibi ilkeler doğrultusunda yapılmış düzenlemeler olarak görmek daha doğru olacaktır. Ancak yine de bu düzenlemelerin ahali nezdinde özellikle zayıflayan (nüfusu azalan) köyler açısından vergide indirim anlamına gelebileceği göz ardı edilmemelidir.

Sonuç

Bu çalışmada vergi (ya da vergi matrahı olarak hane) miktarının belirlenmesinde ama daha çok belirlenmiş miktar üzerinde ahaliyle devlet arasında ortaya konan müzakere ve pazarlık süreçleri ile nihai olarak mutabakata varan işlemlerin detayları incelendi. Böylelikle merkezin, tahsildarların vergi zulmüne karşı gösterdiği tavizsiz tavrını, kendisine yapılan

108 IV. Mehmed dönemine dair incelenen bazı cizye defterlerinde indirim miktarları yer almaktadır. Defterlerdeki tenzil kararlarının bazısında ahalinin talebi ifade edilse de birçoğunda buna dair bir işaret görülmemiştir. Dolayısıyla bir başvuru olmaksızın sayımlar vasıtasıyla nüfus azalmaları (girihte) sebebiyle indirimlere gidilmiştir. Örnekler şu şekilde sıralanabilir: Kalkandelen’de 1649/50’de 3.264 hanenin 350 hanesi indirilmiş, geriye 2.914 hane kalmıştır. BOA, MAD, 15042, s. 4. Novabırda köylerinde 1650’de 1.360 hanenin 260 hanesi indirilmiş, geriye 1.100 hane kalmıştır. BOA, MAD, 1045, s. 8. Vidin kazası ve köylerinde 1650’de 2.591 hanenin 200 hanesi indirilmiş, geriye 2.391 hane kalmıştır. BOA, MAD, 14747, s. 7. İznepol’de 1650’de 2.660 hanenin 408 hanesi indirilmiş, geriye 2.252 hane kalmıştır. BOA, MAD, 15039, s. 6. Avlonya’da 1650’de 810 hanenin 210 hanesi indirilmiş, geriye 600 hane kalmıştır. BOA, MAD, 1552, s. 6. Avlonya köylerinde 1656’da 513 hanenin 335 hanesi indirilmiş, geriye 178 hane kalmıştır. BOA, MAD, 1053. Köstendil’de 1650’de 1.528 hanenin 228 hanesi indirilmiş, geriye 1.300 hane kalmıştır. BOA, MAD, 15203, s. 3. Perterek’te 1651’de 157 hanenin 57 hanesi indirilmiş, geriye 100 hane kalmıştır. BOA, MAD, 1408, s. 2. Malakas Köylerinde 1656’da 740 hanenin 240 hanesi indirilmiş, geriye 500 hane kalmıştır. BOA, MAD, 1059, s. 7. Lofça köyleri ile İzladi kazasında 1657’de 3.700 hanenin 823 hanesi indirilmiş, geriye 2.877 hane kalmıştır. BOA, MAD, 15198, s. 5. Dimetoka ve Cısr-i Ergene’de 1679/80’de 3.699 hanenin 45 hanesi indirilmiş, geriye 2.654 hane kalmıştır. BOA, MAD, 15071, s. 4. Prespa’da 1686/87’de 270 hanenin 90 hanesi indirilmiş, geriye 180 hane kalmıştır. BOA, MAD, 15010, s. 2.

109 Nitekim Polat’ın nüzul örneğinden işaret ettiği üzere 17. yüzyılda genel olarak vergilendirmeye esas hane sayıları düşerken toplanan vergi miktarı artıyordu. Polat, s. 854.

110 İndirim ve beraberinde yaşanan gelir artışı örneği Zihne’den verilebilir. Zihne’de 3.179 cizye hanesi bulunmaktadır. Ödeme gücü açısından zamanla bazı köyler zayıflamış bazıları güçlenmiştir. Tahsilat, zayıflayan köyler için sorun haline gelmiştir. Bu yüzden yeniden sıhhatli bir tahrir yapılmış ve hane sayıları tashih edilmiştir. Sayımda 2.796 cizye hanesi kaydedilmiştir. Dolayısıyla önceki durumdan 383 hane azalmıştır. Bu noktada ahaliyi korumak üzere 383 hanenin 183’ü tenzil edilmiş, yani bu miktardaki yük ahali üzerinden kaldırılmıştır. Ancak sonuç tam olarak öyle olmamış ve miriyi de korumak adına bir formül geliştirilmiştir. Geri kalan 200 haneden dolayı miriyeye eksik gelmemesi için mevcut hanelere 30’ar akçe zam yapıp tüm hanelere taksim edilmiştir. Sonuç olarak hane sayıları yeniden düzenlenerek yük dengeli dağıtılmış, böylelikle yeni durum ödeme sıkıntısı çeken bölgeler için indirim anlamına gelmiştir. Devlet tarafından bakıldığında ise hane sayısı azalmış, ama vergi geliri azalmamış, aksine az da olsa artmıştır. BOA, MAD, 5483, s. 1.

indirim taleplerine karşı gösterip göstermediği ya da indirim taleplerine karşı nasıl bir politika yürüttüğü anlaşılmaya çalışıldı.

Bu sürecin işleyişinde belli başlı aktörler, gerekçeler ve bürokratik işlemler gözlemlenmiştir. İndirim talep edilen vergiler çoğunlukla nakdi tahsil edilen avarız ve cizye ile yine avarız kategorisine giren bazı mükellefiyetler olmuştur. Başvurular genellikle kadılar vasıtasıyla gerçekleşmiş, bunun yanında bizzat yapılan başvurular olduğu gibi dirlik sahipleri ile vakıf yöneticileri de talebin merkeze ulaşmasında aracı rol üstlenmişlerdir. Kadılar vazifeleri gereği bu işi yaparken sonuncular çoğunlukla kendi tasarruflarındaki bölgelerin gelirlerinin devamını sağlamak adına reyaya karşı korumacı bir tavır sergilemişlerdir. Bunların dışında başka aktörler ve kanallar vasıtasıyla da talepler merkeze ulaşmıştır. Başvuru sahipleri indirim talebini gerçekleştirirken genellikle fakirlik, ödemeye gücün yetmemesi, vergi mükellefi nüfusun firar, ölüm, veba ve İslamlaşma yüzünden azalması, tahrirlerde sayımların hatalı kaydedilmesi ile kıtlık, pahalılık ve savaş gibi gerekçeler öne sürmüşlerdir. Bunların yanında merkez tarafından kadime aykırı bir şekilde vergi ihdas edilmesi de bir diğer itiraz gerekçesi olmuştur. Başvuruların karara bağlanma sürecinde; çoğunlukla usulen de olsa defter incelemesi yapılmış, bazı durumlarda yerinde incelemeler ve tahrirler de gerçekleşmiştir. İndirim taleplerinin neredeyse tamamına yakını kabul edilmiştir. Bu yapılırken çoğu zaman talep olduğu gibi kabul görmüş, bazı durumlarda ise istenenden daha az indirim gerçekleşmiştir. Ayrıca indirim talebinde bulunulan miktarı başka mükelleflerin üzerine yüklemek ya da verginin tevziinde dengeli bir dağıtım sağlamak suretiyle mükellef için indirim anlamına gelebilecek farklı yöntemler de uygulanmıştır. Bu şekilde ahaliden gelen vergi indirim talepleri dışında çoğu örnekte görüldüğü üzere herhangi bir resmi indirim talebine konu olmadan da sistemin mutad işleyişinin bir sonucu olarak merkez tarafından hane, dolayısıyla vergi indirimi anlamına gelebilecek işlemler yapıldığı anlaşılmıştır.

Burada ele alınan müzakere süreçlerinde; ahalinin yalvarma ve merhamet gibi alttan alma şeklindeki yaklaşımının yanında diklenme ve gözdağı verme gibi tehditvârî hareketleri de gözlenmiştir. Tehdit, merkezi yönetimi firarla korkutarak yapılmıştır. Gerçekten de ahali çoğu zaman indirim için çeşitli gerekçeler öne sürerken şartların devam etmesi halinde köylerinin tamamen boşalacağı argümanını etkili bir şekilde kullanmıştır. Köylerin boşalması demek sadece vergi kaybı, dolayısıyla hazine gelirlerinin azalması anlamına gelmiyor, başka gailelerin de habercisi oluyordu. Tarım ekonomisine dayalı bir imparatorlukta köylerin terki çekinilecek bir meseleydi ve bu yüzden köylülerin tehdit ya da pazarlık aracı olarak kullandığı bu argüman, başvuruların olumlu sonuçlanmasına katkı sağlıyordu.

Netice itibariyle merkezi yönetimin ahalden gelen vergi indirim taleplerinin kabulüne yönelik bir politika yürüttüğü anlaşılmaktadır. Esasen bu politika, Osmanlıların “vergilendirmede denge gözetilmesi” şeklinde tanımlanabilecek daha geniş perspektifli genel vergi politikasının paralelinde hayat bulmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı'da vergi

miktarının belirlenmesinde ahalinin içerisinde bulunduğu şartlar çoğunlukla göz önünde tutulmaktadır. Bu çalışmada da görüldüğü üzere; merkezin bilgisi dışında gerçekleşmiş dengeyi sarsacak durumlar (mesela girihtelerin artması) indirim talepleriyle ya da başka kanallarla merkeze iletilmekte ve yapılan düzenlemeyle (ya da indirimle) de genel politikaya uygun bir sonuç üretilmektedir. Ancak yine de genel vergi politikasından sapma anlamına gelebilecek ve üstelik merkezin bilgisi dahilinde gerçekleşen örneklerle karşılaşılabildiği gerçeğini unutmamak gerekir. Sonsöz, istikrarlı dönemlerde genel vergi politikasına neredeyse pürüzsüz uyulurken, oldukça tehlikeli boyutlara erişebilen savaş ve kriz zamanlarında hazine ve savaş finansmanı yüzünden bu politikada esnemeler görülebilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Defterler

Bab-1 Defteri, Mevkufat Kalemî Defteri (D.MKF.d), 27487.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 1045, 1053, 1059, 1198, 1408, 1552, 3618, 5483, 6630, 8477, 14680, 14709, 14739, 14747, 15010, 15028, 15039, 15042, 15059, 15071, 15198, 15203, 15563, 15979, 18177.

Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM), 97.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), 8315; 9655, 9661.

Evraklar

Ali Emiri Tasnifi

Mehmed IV (AE.SMMD.IV), 1/103; 5/363; 16/1798; 17/1861; 21/2395; 21/2400; 22/2401; 22/2418; 22/2450; 22/2488; 22/2512; 23/2589; 25/2814; 25/2829; 25/2831; 26/2935; 28/3167; 30/3388; 34/3905; 37/4227; 37/4230; 39/4468; 40/4541; 40/4559; 41/4666; 42/4765; 44/4977; 44/5026; 67/7880; 77/9074; 83/9828; 83/9837; 83/9840; 89/10597; 90/10678; 90/10694; 92/10863; 92/10864; 93/11006; 94/11091; 98/11478; 102/11919; 102/11952; 103/12052.

Cevdet Tasnifi

Sıhhiye (C.SH), 25/1204.

İbnülemin Tasnifi

Dahiliye (İE.DH), 3/274; 3/276; 4/357; 5/423; 6/577.

Ensab (İE.ENB), 2/241.

Maliye (İE.ML), 5/356; 5/362; 5/369; 8/646; 8/645; 8/646; 8/647; 8/651; 10/858; 10/869; 10/885; 11/968; 11/973; 15/1399; 15/1400; 20/1853; 21/1968; 26/2454; 67/6310; 67/6311.

Müstediyat (İE.MT), 1/71.

Sıhhiye (İE.SH), 1/65; 2/134.

Şükr ü Şikâyet (İE.ŞKRT), 1/4; 1/45; 1/65; 2/115.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.), 321/45; 476/21; 522/1; 723/43; 723/68; 831/23; 1135/50.

Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi (YB.04.), 2/53; 2/92.

Araştırma ve İncelemeler

Ağdemir, Zeynep, *Vergi, Sınıf ve İsyan: 16.-18. Yüzyıllarda İngiltere, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi İsyanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2017.

Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Barış, Ankara 1999.

Bacanlı, Yaprak, "Osmanlı Devleti'nde Vergi İsyanları", *Vergi Sorunları Dergisi*, 391 (2021), s. 98-109.

Darling, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi 1560-1660*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yay., İstanbul 2019.

Faroqhi, Suraiya, "Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanic Legitimation", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35 (1992), s. 1-39.

Genç, Mehmet, "İltizam", *DİA*, XXII, s. 154-158.

Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, Samet Matbaası, İstanbul 1964.

İlgürel, Mücteba, "Celâ-yı Vatan", *DİA*, VII, s. 238-240.

İlkesiz Vergilere Tepkiler Vergi İsyanları, ed. Özgür Saraç - Gamze Yıldız Şeren, Efe Akademi Yayınları, İstanbul 2022.

İnalcık, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.

İnalcık, Halil, "Cizye", *DİA*, VIII, s. 45-48.

_____, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

_____, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hâl ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s. 33-54.

Kocaoğlu, Burak, *Osmanlı Devleti'nde Cizye Vergisi*, Berikan Yay., Ankara 2018.

Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2007.

Polat, Süleyman, "Osmanlı Devleti'nde Nüzul Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI- XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzul Vergisi Üzerinden Değerlendirmek", *Belleten*, LXXXII /295 (2018), s. 829-862.

Sahillioğlu, Halil, "Avarız," *DİA*, IV, s. 108, 109.

_____, "Osmanlı Devrinde Ağırlaşan Vergilere Karşı Halkın Tepkileri I. Göç Bolu Subaşılık Aidatı", *Çele*, 33 (1966), s. 9-12.

- _____, “Osmanlı Devrinde Ağırlaşan Vergilere Karşı Halkın Tepkileri II. Pazarlık (Bolu Subaşılık Maktui, Devam)”, *Çele*, 35 (1966), s. 25-31.
- Sarıyıldız, Gülden, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhaller ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.
- Tuğluca, Murat, “Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşlarında Bir Savaş Finansman Kaynağı Olarak Nefir-i Âmm Bedeli (1688-1689)”, *Osmanlı Araştırmaları*, LXI (2023), s. 83-115.
- _____, *17. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, TTK, Ankara 2020.
- Unan, Fahri, *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar -Kınalı-zâde Ali'nin Medine-i Fâzıla'sı-*, Lotus Yayınevi, Ankara 2004.
- Ursinus, Michael, “Doğal Afetler ve Tevzi: Sel, Dolu ve Fırtınalar Karşısında Oluşturulan, Klasik Çağ Sonrası Yerel Vergi Sistemleri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, ed. Elizabeth Zachariadou, çev. G. Ç. Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2001, s. 287-296.

